

ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СРБИЈЕ И БЕОГРАДА СА ЈУГОСЛОВЕНСКИМ И БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА И НАРОДИМА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Постоји у прошлости балканских народа једна интересантна историјска појава: да је од краја XVIII века настало једно велико струјање становништва Грчке, Епира, Албаније, Црне Горе, Македоније, Старе Србије, Бугарске, Босне и Херцеговине ка северу — према Аустрији, Србији, Влашкој и Русији и да су ови миграциони покрети били изазвани — по Цвијићевој терминологији — економским и друштвено-психолошким узроцима, за разлику од оних, било ранијих било потоњих, великих исељавања народа поменутих земаља, која су потекла услед народних буна и устанака или услед ратова које је Турска царевина водила са европским хришћанским државама, Аустријом и Русијом у првом реду. Тешке политичке и економске прилике у Турској с краја XVIII и на почетку XIX века, с једне стране, и далеко повољнији услови живота у хришћанским државама суседних Турској, с друге стране, условљавали су ова кретања у правцу севера и увећавали их управо у оној сразмери уколико се поштравала криза турског политичког и друштвено-економског система, изазвана многим узроцима унутрашњег и спољњег порекла.

Еманципационе тежње балканских народа и жеље за слободнијим друштвеним, економским и културним слободама — до треће-четврте деценије XIX века практично непостојећим — били су онај посебан чинилац који је, потпуно супротан општим условима за развитак у Турској, давао динамику овим великим кретањима. Заправо, ова кретања била су — у једном правцу — од веома крупног значаја за процес јачања пре свега национално-ослободилачког покрета свих балканских народа противу управе и власти Турског царства, а — у другом правцу — од веома плодног утицаја на демографски прираштај

и економско-привредну култивацију земаља и области у којима су се ове миграције усредсређивале.

Врло добар пример овој појави пружала је Србија, која се, у време првог устанка (1804—1813) привремено а после другог устанка (1815) стално, ослободила непосредне турске управе и почела организовати у политичком, друштвеном и привредном погледу на општим начелима друштвено-политичког развитка и европске цивилизације и културе XIX века. Паралелно са тим, велики део кретања балканских народних маса, у групама или у појединачним случајевима, ишао је ка Србији да се — једновремено са израстањем њене аутономије током XIX века — манифестује у разним видовима пре свега друштвено-политичког и културног карактера. У овоме раду ми ћемо се на томе посебно задржати и изнети неке од крупнијих и речитих примера.

I

За време првог устанка везе балканских земаља и народа са Србијом манифестовале су се на више начина.

Велики ослободилачки значај устанка 1804. г. и деветогодишњег ратовања са Турском империјом одразио се на читаво Балканско полуострво.¹ Негде непосредно — у ближој околини Београдског пашалука,² а негде посредно — готово у свим крајевима са јужнословенским становништвом, па чак и у многим пределима са грчком,³ влашком (цинцарском)⁴ и арбанашком популацијом,⁵ догађаји и збивања у северној Србији утичу, у мањој или већој мери, на дотадашње односе између балканских народа и власти турске царевине. Балканска раја, услед заоштрениости аграрно-правних односа у првом реду, жели да пође приме-

ром српских сељака, чији је устанак 1804. године ликвидирао турску управу у Београдском пашалуку а самим тим и присуство спахија и читлук-сахибија у средини сељачког становништва. Отуда се јавља већи број покрета, завера, буна и отворених устанака и у Босни,⁶ у Херцеговачко-црногорским Брдима,⁷ у Старој Србији,⁸ северној Албанији,⁹ у македонским крајевима,¹⁰ у Епиру, у западној Бугарској,¹¹ са циљем да се покуша уклонити турска власт. У неким од ових антитурских акција има и утицаја из Србије, односно има покушаја да се установе везе односних крајева са српским устаницима и Србијом.¹²

Историја првог српског устанка даје доста примера о томе. Широка социјално-политичка превирања у балканским провинцијама Турске, стицајем развика догађаја у српско-турском ратовању 1805—1813. године, повезивала су, у много случајева, разне балканске крајеве и народе са ситуацијом у устаничкој Србији.¹³ Није се ту радило само о ратничким везама, односно учешћу добровољаца из разних провинција турског царства на Балканском полуострву,¹⁴ већ и о миграцијама великих скупина народа,¹⁵ о трговачким везама и размени,¹⁶ чак о културним међуутицајима.¹⁷

Тешко је овде улазити у појединачне случајеве оваквих веза, утицаја, чак и сарадње, али су неки од њих, по свом савременом значењу или по непосредним последицама јако илустративни да би их, свакако, требало навести.

Узмимо, на пример, личност војводе првог српског устанка Карађорђа Петровића. Он је опеван, због свог ратничког дела и значаја историјског подухвата првог устанка, не само у српској народној песми, народном предању и анегдотици већ и изван њих. Њему су се дивили не само Срби у Србији и околним крајевима већ и по удаљенијим провинцијама турског царства на Балкану, па чак и у неким европским земљама.¹⁸

Тако се за Карађорђа веровало да је рођен у северној Албанији¹⁹ а о њему се знало и у јужној Македонији²⁰ и у тзв. Шоплуку²¹ у западној Бугарској. О њему су се певале песме у западним крајевима Босне,²² а у Босанској крајини су католици око Јајца и Бање Луке²³ били спремни да под његовим вођством устану на Турке за своју слободу као што су то учинили православни Срби 1809. године у познатој Јанчићевој буни. За Карађорђа знају и Арбанаси,²⁴ а Турци далеког Битољског кадилука били су службено упозоравани на могућност да се Карађорђеви устаници при-

ближе и овим крајевима.²⁵ Чак је сама Порта 1806. године, била спремна да га бератом прихвати и призна за представника аутономне Србије, свакако подаривши му почасну титулу бега. У бугарском Загорју дуго је била сачувана успомена о српским устаницима, који су у ове крајеве долазили не једном.²⁶ За Карађорђа су знали и банатски Власи (Румуни) а има индиција да су очекивали да се његовом помоћи из Србије учини крај економском и друштвеном утицају племства у Провинцијалу и строгиости војне управе у аустријској Војној граници.²⁷ На другом крају Балканског полуострва, у Дубровнику, вести о Карађорђу нису биле ни узгредне ни толико неважне да им дубровачки државници не би придавали пажње.²⁸

Али, осим тога, савременици су и на друге начине славили Карађорђа и Србију првог устанка, и пре и после заузећа Београда 1806. односно 1807. године (када је од Турака отета и тврђава). Један Сремац, Србин из Земуна Гаврило Ковачевић опевао је почетак борбе за ослобођење Србије већ 1804. године.²⁹ Његов суграђанин, Грк Трандафил Дука, иначе родом из Костура, опевао је дела првог устанка и Карађорђа на грчком језику 1807. године, одштампавши једну занимљиву књижицу,³⁰ свакако подстакнут великим збивањима у Србији и перспективама које је први устанак пружао свим балканским народима. И сам велики Доситеј Обрадовић посветио је једну дирљиву песму устаничком ослобођењу Србије.³¹ Најзад, Вишњићеве песме о устанку надалеко су пронеле глас и славу првог српског устанка, док су његови стихови:³²

*„Кад је Ђорђе Србијом завладо
И својим крилом закрилио
Од Видина па до воде Дрине
Од Косова те до Бијограда...“*

злослутно предвиђали крај турске власти и за друге крајеве на Балкану. Како се види, сви су они били људи из крајева ван Србије, а добро су уочавали историјски значај збивања и догађаја у Београдском пашалуку за све балканске земље и народе.

Слава Карађорђа и устаничке Србије чак је подстакла и једног мађарског писца и глумца да о томе сачини драму у четири чина — „ироическо позориште“ — која у српском преводу гласи: *Сербски вожд Героргиј Петровић иначе наречени Црни, или отјатије Београда од Турака.*³³

Славећи Карађорђа широке народне масе славиле су, у ствари, херојски подвиг устаничке Србије, који је значао пре свега

рађање слободе једном делу српског народа, али је истовремено означавао и пут и начин да се дође до социјално-економског ослобођења и за друге балканске народе у разним крајевима Турског царства. Значај овога огледао се и у једној другој појави, у пребегавањима и миграцијама у Србију и Београд и пре, а нарочито после 1804. године.

Из разних крајева долазили су у Србију многи појединци, или су се ту већ затекли 1804. године, да би активно учествовали у српско-турским ратовањима 1804—1813. године. Разуме се, највише их је било из разних српских крајева, оних суседних онајпре, али и из других провинција огромног Турског царства.³⁴

Вреди се задржати на неким славним именима ових миграната у Србију и Београд за време првог устанка, као личностима које су ушле у историју целог српског народа тога времена. Природно, није могуће све њих побројати, премда се зна да их је било веома много.

Тако је Љубомир Јовановић, поводом стоте годишњице првог устанка чињенично и умно писао како: „Мени је поодавно падао у очи велики број српских ускока који су с разних страна поврвели Шумадији, од кад по њој припуцаше пушке па док и последња не умуче. Међу њима је било људи који су после стекли вечан спомен својим радом у колу устаничком. Овде се могу побројати само неки главнији: из Босне и Херцеговине ужички заставник Јова Барјактар, бранилац Пореча Хаџи-Никола Мијаиловић, потоњи песник Сима Милутиновић (све Сарајевци), капетан Јован Демир, војвода Сима Катић Прекодринцац, кнез од Семберије Иван Кнежевић, Зека буљубаша, Тешан Подруговић, заслужни гуслари Ђура Милутиновић и Филип Вишњић; из јужне непобуњене Србије, и то из садашњег новопазарског санцака, два брата, две војводе, Коста-бег и Димитрије Кујунџија, кнез Максим Рашковић, војвода Хаџи-Продан Глигоријевић, војвода Петроније Шиша, а из крајева који су 1878 године придружени кнежевини војвода Илија Стреља, сердар Никола Мандрда, и из гостиварскога краја браћа Јован и Петар Чардаклије, оснивалац Делиграда капетан Вуча Жикић; из Македоније буљубаша Ђорђе Загла, видар Хећим-Тома Костић. Из Угарске има их људи од књиге, као Доситије, архимандрит Вићентије Ракић, Иван Југовић, Божа и Михаило Грујовићи, Стеван Живковић „Телемах“; а било је отуд и војника (као Јаков Јакшић, доцнији кнежевски хазнадар, и други). Из Далмације беше архимандрит Спиридон Филиповић, из Боке

ливац топова и командант артиљерије Тома Милиновић Морињанин и четовођа Јоко Суботић.“³⁵ Како се види, све су то познате, по својој улози и раду, личности историје и периода васкрса српске државе с почетка XIX века. Али, било је и других, и за њих Љ. Јовановић пише: „Сви су они, и остали толики њихови другови, затекли међу устаницима велики број својих земљака, раније досељених. Овакви су били Бошњаци: Максим Крстић и рачански архимандрит Мелентије Стевановић, обојица војводе сокоске; Херцеговци: Бакал Милисав, Глиша Младеновић, четовођа, и Стојан Чупић; Сеничанин: барјактар Сима Милосављевић Паштрмац; Новопазарац: јунак архимандрит Самуило Јаковљевић; Дечанац: Милић Томић, ражањски кнез; Призренац: Чолак-Анта Симеуновић; Охриђанин: Цинцар Јанко, и други Македонац: буљубаша Врета из Колара; Прокупац: Станоје Милијановић; Нишевљанин: Марко Тодоровић Абдула; Банањанин: Милисав Петровић прозвани Таузендкинстлер; Сремац: харамбаша Ђорђе Обрадовић Ђурчија. Број свих тих исељеника био је врло велик; сви су они горели жудњом да ратовање пренесу и на земљиште свога завичаја и да и њега ослободе...“ Међутим, поред ових личности, по Милићевићевом *Поменуку*³⁶ (према коме је Љ. Јовановић и израдио горњи преглед), било је још гласовитих људи који су се доселили у Србију, било пре 1804. године или касније и који су учествовали у српско-турском ратовању и прославили својим делима не само себе већ и крајеве чији су — стицајем прилика — били представници у великом подухвату ослобођења једног дела српског народа. И то не само током првог устанка, већ и после тога, за време другог устанка 1815. године.

Тако имамо, најпре, Конду барјактара — добровољца у освајању београдске Варошкапије — који је, по једнима, био „хришћанин из Епира“³⁷ а по народности Грк или Арбанас,³⁸ а по другима родом из Поломља — Лом-Паланке; Петра Ичка из Катранице (код Водена), српског дипломату у преговорима са Портом;³⁹ Цинцар-Марка Костића, из Белице код Охрида, који се одликовао „јунаштвом и памећу“;⁴⁰ Димитрија Ђорђевића из Македоније, можда Грка по народности, који је био у служби Милана и Милоша Обреновића током првог устанка;⁴¹ Ђорђа Спасића из Прокупља,⁴² Вула Глигоријевића из Сјенице.⁴³ Поред њих, значајно је поменути и војводу Кара-Марка који је био „однекуд из Босне“,⁴⁴ Стефана Живковића „Нишлију“,⁴⁵ Рада Вучинића из Карловца,⁴⁶ Карађорђевог емисара Наполеону Симеона Орловића из

Оточца у Лици,⁴⁷ затим капетана Београдске вароши: Косту Глигоријевића Банаћанина, Михаила Костића „Хорвата из Карлаштата“, Н. Зрнића из Глине, Сремца Јефту Н. и Димитрија Симоновића који су сви били аустријски грађани.⁴⁸ Од хероја ослобођења Београдске вароши 1806. године, од људи ван Србије, учествовали су — осим Конде и Узун-Мирка Апостоловића — као позната имена и: Петар Сремац, Никола Стамболија, Карловалија, Драгић Стевановић и Младен.⁴⁹ Како је познато сви су они погинули на Варош капији, сем Конде и Узун-Мирка, који су задобили више тешких рана.

У борбама за ослобођење Београда учествовао је и велики број „бећара“, добровољаца и добоглица из разних крајева Турске и Аустрије. Сви су они стајали под командом Милоја Петровића,⁵⁰ храбро су се тукли — као и староседеоци Срби — и допринели да се ослобођење Београдске вароши изврши у веома кратком времену.

Али ни то није све. Из других извора сазнајемо за нове личности. Тако имамо ратничке старешине из нишко-лесковачког краја, као што су били: кнез Момир Стојановић, титуларни војвода лесковачки,⁵¹ Риста Исајловић војвода прокупачки, Петко и Никола Поповићи војводе „нишевачке“,⁵² Маринко Петровић војвода пиротски,⁵³ затим Мита буљубаша пиротски,⁵⁴ Ранча буљубаша пиротски, Хајдук Апостол из Знепоља,⁵⁵ Цветко бимбаша „нишевачки“.⁵⁶ Такође, из Загорја и других крајева у Бугарској, за време првог устанка прешли су у Србију и ратовали са Турцима: Бимбаша Драган Папазоглу из Студеног Бучја,⁵⁷ који је учествовао у борбама за ослобођење Београда, затим код Сокобање и на Тимоку; бимбаша Мина из Тетевена; учесник у борбама на Мишару, Београду и Малајници, бимбаша Ђира из Тетевена,⁵⁹ Филип из Загорја,⁶⁰ Пеша из Рајиноваца „најхрабрији и најпоузданити од бећара“ Хајдук-Вељкових.⁶¹

Исто тако, већи број познатих људи који су узели учешћа у првом устанку био је из Македоније. Они су се били доселили у Србију уочи или у време Кочине Крајине. Баталака наводи — поред поменутих Петра и Јована Новаковића Чардаклија, Вуче Жикића, Ђорђа Загле, Цинцар-Јанка и Врете из Колара — још и Кузмана, брата Вуче Жикића, Дели-Ђорђа Чиплака из Врутока, Влајка из Нићифорова, Тримчу Трпковића из Маврова, Милоша Брку из Маврова и његовог сина Мицу који је био у одреду Хајдух-Вељка, Ђеру Новаковића.⁶²

Веома велики број бораца у првом српском устанку потицао је и са Косова, из Рашке и Старог Влаха, као и из крајева источне Херцеговине, Црногорских Брда и Васојевића, затим из Боке которске, из: Босанске Посавине и Подриња, делом из крајева средње Босне. Јер, ратовање Срба са Турцима у Београдском пашалуку већ 1804. године схваћено је било као почетак опште борбе српског народа против власти Турске царевине. Отуда многе локалне буне и устанци, хајдучки начин ратовања са Турцима у многим крајевима, слање помоћи Србима у Србији. То је исто важило и за српске крајеве у Аустрији, нарочито у Граници. Да наведемо само неке примере.

Још у јуну 1804. године Никшић, Морача, Дробњак и Пива одржавали су везу са вођама устанка у Србији,⁶³ што је изазвало акцију Сулејман-паше Скопљака и пораз Пивљана и Дробњака у новембру 1805. године. Но овај пораз послужио је као нови подстрек за даље акције против Турака, а за помоћ првом српском устанку. Тако „после уласка Турака у Дробњак, истакнути прваци овога племена увиђају да морају наставити борбу нарочито у друштву са Србијанцима. Они стварају одреде и 1806. прелазе у Шумадију те тамо воде борбу под директном командом Карађорђа. На челу тих одреда били су Шујо Карацић, поп Митар Головић, Јован и Гаврило Шибалије, Симо Терић и Ђоко Маловић“.⁶⁴ После одлука Смедеревске скупштине, крајем 1805. године, Карађорђе помишља савским озбиљно на ослобођење целог српског народа, прави планове у том смислу, па је у преписци са црногорским владиком Петром I. Већ почетком 1806. године он се нада да ће заједничким устанком против Турака довести до ослобођења Босне, Херцеговине и Старе Србије, до његовог уједињења са Србијом и Црном Гором и до обнове старе српске државе.⁶⁵ Улазак Русије у рат са Турском крајем те године створио је реалне услове за овакав један подухват.

Српска офанзива почетком 1806. године пренела је терет српско-турског ратовања ван граница Београдског пашалука. Успеха је било и у правцу Видина, и у правцу Ниша, Новог Пазара и на Дрини. На истоку, био је потучен силни Пазван-Оглу, на југу Станоје Главаш је српске претходнице довео до Прокупља, Куршумлије и Подужева. На југозападу у устанку је била Новопазарска и Сјеничка нахија.⁶⁶ Офанзиву устаника из Шумадије свуда је помагало

локално српско становништво, подижући и само устанке против Турака. Но пред турским притиском, српска офанзива престаје, неке ослобођене територије се евакуишу, а становништво се већим делом повлачи у крајеве ослобођеног Београдског пашалука. Због тога, Турци врше репресалије, а од њих најкрупнија је била сеча грађана у Видину после откривених веза првака црквене општине са српским властима у Крајини, ради подизања једног великог устанка у Видинском пашалуку.⁶⁷ Ипак, целог пролећа и лета трају српско-турске борбе, а проустаничка расположења осећају се и по другим крајевима Турске.

После битке на Мишару и Делиграду, у лето 1806. године турска превођ у борби са Србима била је очигледно сломљена. Устанички одреди поново су прешли на територију суседних пашалука. Крајем те године био је ослобођен Београд, а почетком 1807. године предала се и шабачка тврђава. Били су то крупни војни успеси. Али показало се да је од не малог значаја и морално-политичка страна ових победа првог устанка. Нови прилив добровољаца из разних крајева Турске био је израз привлачне снаге српског устанка, који је по својим радикалним укидањем институција турске власти у Србији, по својим друштвено-политичким идејама и по тежњи да допринесе ослобођењу и других крајева у Турској, затим по снази својих антитурских оружаних подухвата, прерастао у праву балканску револуцију.

Почетком 1807. године српско-турске борбе преносе се дубоко у турске пределе. Тако је у Босни прота Смиљанић, према краткотрајно, продро до близу Тузле;⁶⁸ према Косову, устаничке чете запоседају Рогозну и секу царски пут из Румелије у Босну.⁶⁹ На југу, готово цело подручје Јужне Мораве до Врања је у устанку, па је чак и Лесковац био делимично заузет.⁷⁰ На југоистоку Турци су били протерани са Власине и из Знепоља,⁷¹ а у Бугарској, устаници из Србије заједно са локалним устаницима бавили су се (у априлу 1807) у околини Белоградчика, Превале и у Берковици, вршећи неку врсту диверзије слично оној Главашевој за време Делиградске битке.⁷² Нове масе народа из Босанског, Новопазарског, Лесковачког, Нишког, Видинског и Софијског пашалука пребегавају у Србију, а мушкарци прелазе у одреде српске устаничке војске. После битке на Штубику и Малајници, регуларни одреди српске војске продирали су чак до Видина, а добровољачке чете виђају се у околини Лом-Паланке и у Софијском пољу.⁷³

И на другим секторима ратовања са Турцима успеси Срба нису били мали, тако да су река Дрина (с изузетком града Сокола) и Увац постали међа између ослобођеног дела Србије и турске управе у Босанском (Зворничком) и Новопазарском пашалуку. Примирје у Слобозији нагнало је Порту да прећутно призна и постојање Србије, иначе руског савезника, као територије са сопственом националном управом. То је пак значило велики добитак за унутрашњу организацију, пре свега друштвено-политичког система Србије, за реорганизацију њене војне моћи и за постављање сигурније основе у отварању просветно-културних институција.

II

Први српски устанак значио је у ствари негацију турске власти и турске управе у ослобођеним крајевима Србије, а по својим плановима и тенденцијама он је настојао — према могућностима — да допринесе ослобођењу и других провинција Турског царства. Али, иако више индиректно, први српски устанак вршио је одређени утицај и на суседне аустријске покрајине, нарочито у Срему и Банату.⁷⁴

Најбољи доказ томе била је Тицанова буна у Срему 1807. године. По речима најбољег садашњег познаваоца историје Срба у Аустрији са почетка XIX века Славка Гавриловића, „у вези са Тицановом буном се могу најбоље оцртати идеолошки утицаји првог српског устанка на Србе у Војводини и открити везе устаничке Србије и вођа сељачког покрета у срему“.⁷⁵ Вођи Тицанове буне, Вогањи: Марко Огњановић, учитељ Андрија Поповић и Пантелија Остојић стајали су у блиским политичким везама са устаничким старешинама у Србији: поп Луком Лазаревићем и Станојем Главашем,⁷⁶ а дивљење према Карађорђу као вођи сељачке револуције у Србији и мисао о обнови српске државе — као морално-политичка снага за ослобођење од туђинског (немачко-мађарског) политичког и економског господства, као и верског прозелитизма католичке цркве — послужили су у агитационо-пропагандне сврхе за подизање устанка у Срему. Како је познато, Тицанова буна била је брзо угушена, али је оставила дубоки траг у души и свести Срба у Срему, Банату и Бачкој и довела је — због аустријских прогона — до појачане емиграције Сремаца у Србију, не само из Провинцијала („паорија“) већ и из Војне Границе.⁷⁷ Значајно је истаћи да су врховне државне власти Аустрије у овој буни ви-

деле, на неки начин, умешаног и Карловачког митрополита Стефана Стратимировића, премда је он *службено* учествовао у примиривању буне.⁷⁸

Други велики одраз првог српског устанка на прилике у пограничним крајевима Аустрије, била је тзв. Крушчичка буна 1808. године.⁷⁹ Она је избила у околини Беле Цркве и наишла је на нескривене симпатије и српског и влашког (румунског) становништва. По угушењу буне тамошње аустријске власти биле су уверене да је овај антифеудални покрет не само стајао под утицајем догађаја у Србији, већ и да је био припреман тајном агитацијом устаничких старешина из Србије.⁸⁰ Без обзира на начин и средства устаничке пропаганде и агитације у Тицановој и Крушчичкој буни, моменат националне солидарности Срба у Турској и Срба у Аустрији остаје као несумњиво присутан. (Неким устаничким старешинама, посебно Станоју Главашу, приписивало се да су намеравали да подизањем једног устанка Срба у Граници, Срему и Банату уклоне власт аустријских војних команданата и угарских феудалаца и да се тако, уз помоћ Руса, оснује нова држава уједињеног српског народа.)⁸¹

Та национална солидарност, нарочито изражена у разним акцијама војвођанских Срба, огледала се и у прилично бројним дезертирањима војника и нижих старешина из Војне Границе. Царски двор у Бечу био је забринут том учесталом појавом па је препоручивао строге дисциплинске мере за своје поданике и економске и политичке санкције против устаничке Србије. Ми данас не знамо тачан број добровољаца и војника пребеглица из Аустрије, али он је износио вероватно и више хиљада људи.⁸²

Други вид националне солидарности и братске помоћи устаницима у Србији огледа се у слању материјалне помоћи, нарочито у оружју и муницији. У томе учествују сви друштвени слојеви војвођанских Срба: грађани, граничари, свештенство, сељаци. Нарочито у прво време, 1804. и 1805. године, али и следећих година, било је доста добровољног слања помоћи у Србију. Разуме се, онострано трговци руководили су се, осим родољубивим осећањима, и интересима материјалне природе и зарадом, али је чињеница да су често притицали са набавкама и испорукама у тренуцима који су били од животног значаја за успешну ратовање устаника са Турцима.⁸³

Тако имамо, још јуна 1804. године, један важан договор у Топчидеру између устаничких старешина: Карађорђа, Јакова

Стевановића (Ненадовића), Симе Марковића, Јанка Катића и Милоја Петровића са неколицином највиђенијих трговаца Срба из Аустрије „да по Војводини прикупљају добровољце, новчане прилоге, муницију и остале потребе, и све то упућују устаницима у логор“ (под Београдом). По службеном документу који је објавио Мита Петровић, „од присутних Војвођана, најважније обавезе примили су на себе: Димитрије Пуљевић, трговац из Сремске Митровице, Стеван Живковић, Драгутин Милутиновић и Милош Урошевић, трговци из Земуна, и Лазар Ф. Поповић, из Оршаве. Пуљевић је имао да прикупља добровољне прилоге, да добавља муницију и ратне потребе, и све то предаје устаницима на западном крају Србије, у Подрињу. Живковић, Милутиновић и Урошевић да добављају муницију, оружје, новац и добровољце, и предају главном устаничком логору у околини Београда. А Поповић, да добавља муницију, ратни материјал и прилоге и предаје устаницима на источном крају Србије“.⁸⁴ Ови трговци имали су овлашћење Карађорђа и осталих потписника из Топчидера: „и у име нас позаписати и у име цјелога нашега народа на свакому и мјесту заискати и запросити каквоуhibуд потребну и нужну помоћ, за то молимо свако званије, који би што дао... тај би нама у руке дао“. (Касније су Аустријанци успели да неке трговце, од којих је најглавнији био М. Урошевић, заврбују као своје обавештајце о приликама у Србији. То исто важило је и за неке чиновнике у Београду, али то су били усамљени и небројени случајеви.)

Крупну улогу у помагању првог устанка одиграла је и висока црквена хијерархија Карловачке митрополије на челу са митрополитом Стефаном Стратимировићем и бачким епископом Јованом Јовановићем, који је већ у априлу 1804. г. тајно послао један топ и тобцију (Мату) Ненадовића у Србију!⁸⁵ Преко ове двојице високих архијереја вршена је и тајна, добро промишљена пропаганда за слање новчане помоћи, барута и добровољаца у Србију. Стефан Стратимировић је био од раније познат и као писац једног мемоара руском двору у коме је доказивао потребу обнове српске државе и руску помоћ за Србе у Турској. Исто тако, може се претпоставити да се он залагао код аустријских виших војних власти за благонаклони став граничарских команданата за устанике у Србији.⁸⁶ Такав родољубиви став према устаничкој Србији показивао је и Горњо-карловачки епископ Мојсије Миоковић, чија патриотска активност у овом правцу није детаљније испитивана.⁸⁷

За везе устаничке Србије са Србима у Аустрији и за њихово помагање првог устанка од великог је значаја била морална и новчана помоћ тршћанских Срба. Ова бројем малена, али капиталима моћна колонија српских исељеника — махом Херцеговаца — одазвала се апелу старешина првог устанка, и по Доситеју Обрадовићу послала у Србију 11.400 форината, веома велику суму у оно време. „Благодјетељи Сербски у Триесту“ који су послали помоћ, били су: Јован Куртовић, Стеван Ризнић, Ђуро и Перо Теодоровићи, Јован и Димитрије Ђирковићи, Јован Николић, Филип Цветковић и игуман Викентије Ракић.⁸⁸ По суду Баталакином, једном од савременика догађаја првог устанка, „имена ове браће приложника и помоћника који су роду свом, по могућству своје сад, у најкритичнијем времену, у помоћ притекли, историја српског устанка здраво би се огрешила, ако их не би с благодарним срцем, на своје месту споменула“.⁸⁹ (Уз ове тршћанске Србе, прилог су послали и сарајевски трговац Хаџи Која: 450 форината и „полицу једну на г. Јакова и Илију Мостарца...“: 900 форината). Исто тако, од познатијих трговаца који су устанике у Србији снабдевали оружјем и муницијом, истицао се и Хаџи Јануш, житељ вароши Крајове (Краљева) у Малој Влашкој, преко кога је ишла и поверљива преписка Срба са Русима.⁹⁰ Трговци Селаковићи из Сарајева и Будимлићи из Брода (исељени Сарајевци)⁹¹ такође су много помогли први устанак не само снабдевањем ратним потребама и осталом материјалном помоћи, већ и у пословима поверљиве природе (у вези са припремањем босанских Срба за устанак на Турке).

До нових подухвата у борби за ослобођење српског народа дошло је у 1809. години. У пролеће те године дошло је до прекида примирја са Турцима и до нове велике српске офанзиве. За нови рат са Турцима биле су везане велике наде целог српског народа. Устаничка Србија била је у савезу са Русијом, и прилично добро организована у политичком, економском и војном погледу. Сем тога, били су начињени планови и о устаничкој офанзиви у правцу Босне, Црне Горе и Херцеговине, према нишко-лесковачком крају и према Видину ради појачања комуникације са руском војском у Влашкој. У Србији су били спремани комбиновани одреди од добровољаца-ускока и српских војника, да се пребацују у позадину турске војске ради подизања устанка у неослобођеним крајевима.⁹²

Када је у рано пролеће 1809. године кренула офанзива, били су, за кратко време

ослобођени цело босанско Подриње, Стари Влах са Полимљем, добар део Плеваљске и Новопазарске нахије. Турска војска је нарочито била потучена на Сјеници и Суводолу, а Карађорђеви војници састали су се са Дробњаџима, Морачанима и Васојевићима.⁹³ Тада су се Карађорђу прикључили многи Дробњаџи, Морачани, Бјелопавлићи, Ровчани, Ускоци и Пивљани. Њих су предводили: војвода Мина Радовић и архимандрит Авксентије Шундић, Васојевиће поп Лука Бојовић, затим хајдучке харамбаше Јован Шибалија, Симо Терић и Матија Јушковић.⁹⁴ После битке на Суводолу Карађорђу се придружио бихорски кнез Јован-Сава са 1.000 својих ратника,⁹⁵ а пре тога и једна група Бокела из Рисна и околине под вођством Јока Гаврилова Суботића.⁹⁶ Том приликом Карађорђе је дао најпре Васојевићима и Брђанима дванаест барјака („а под сваки могло се скупити по 500 или 1.000 бораца“), а затим још седам барјака за Васојевиће, Куче и Пипере.⁹⁷ Хаџи Продан Глигоријевић, Чолак Анта Симеуновић, Рака Левајац и Анто Богићевић били су Карађорђеви представници одређени да организују Васојевиће, део Брда и источну Херцеговину за даље српско-турско ратовање према Никшићу и Скадру. Али пораз на Каменици (код Ниша) убрзо је приморао српску главнину на повлачење из ових крајева, па су Турци потом, иако са доста напора, поново обновили своју власт на простору од Колашина и Плеваља до Нове Вароши, Сјенице и Новог Пазара. Тиме је пропао и план за потпуно ослобођење језгра некадашње средњовековне српске државе.

Међутим, последице ове офанзиве и сарадње биле су историјски значајне: мисао о могућности ослобођења делова Старе Србије остала је и даље жива у народним масама; сем тога, више десетина хиљада душа кренуло је у ослобођене крајеве (северне) Србије како би се тамо, под бољим условима, борили и даље против Турака. По оновременим подацима које је старовлашки кнез Јово Рашковић тајно упутио руском представнику у Београд К. Родофиникину, у то време пребегло је у Шумадију наводно 30—40.000 породица (!), број који је несумњиво јако увећан, али који, — када би био и десет пута мањи — значи цифру од 15—20.000 људи (рачунајући у просеку по пет чланова на једну породицу).⁹⁸ Колико је Србија добила новог становништва и нових бораца, види се по томе што је у исто време из Босне пребегло више од 10.000 тамошњих Срба, од којих се 5.000 одмах придружило четама кнеза Симе Марковића.⁹⁹ (Срби су у пролеће 1809. године продрли до

Брчког, а хајдучке дружине господариле су Романијом.) Истодобно, са другог граничног краја Турске према Србији, са сектора Понишавља и Загорја, Хајдук Вељко је пребацио у Србију око 50.000 душа,¹⁰⁰ од којих се касније само у непосредној околини Београда сместило око 6.000 лица.¹⁰¹ Такође је морао бити знатан број избеглица и из вучитрског, лесковачког и нишко-прокупачког краја: избегло људство — заједно са оним из ранијих година — делом је било колонизовано у околини Београда, делом, оно борачко, током 1812—1813. године посело је гранични фронт према Турцима од Копаоника па до Нишке Грамаде. Тако су у саставу тзв. Крушевачке војске, под командом војводе Антонија Пљакића, стајали нижи команданти Ђорђе Симић, Анта Симеуновић, Здравко и Стреља, Риста и Нешко, сем првог сви избегли из Турске у току устанка. (Они су имали под собом борачке одреде Крушевљана, Лесковчане, Прокупчане и Вучитрнце.)¹⁰²

Година 1809. значила је врхунац у војно-политичком напредовању устаничке Србије. Пораз на Каменици онемогућио је Карађорђеове планове о ослобођењу српског народа, али ратовање са Турцима било је настављено и следећих година.

Успеси Срба на Лозници и Варварину 1810. године били су потврда одбрамбене моћи српске устаничке војске. Чак је било и територијалног проширења у Крајини и старој Гургусовачкој нахији, тако да је српска граница на истоку чврсто допрла до Тимока и Старе планине.

Срби су 1811. и 1812. године, штавише, повремено били у офанзиви према Нишу и Видину, где српске претходнице допиру до самих варошких предграђа, па чак и до градских бедема. На другој страни српско-турског фронта, у Новопазарском пашалуку, царски друм од Приштине преко Старог Влаха за Сарајево често је био пресечен а турски транспорти несигурни; преко ових крајева Карађорђе је одржавао доста честу и сигурну курирску и поштанску везу са црногорским владиком Петром I.¹⁰³

Током последњих година устанка, у Србију и даље долазе многе избеглице из крајева Брда и Херцеговине, а ту се склањају повремено и хајдучке чете са простора од Таре до Увца. Херцеговци су особито активни у одржавању веза са Карађорђем, затим Морачани и Бјелопавлићи. Најбоља потврда томе је што је Морача главна база за политичке разговоре Карађорђа са херцеговачким кнезовима, брдским главарима и Петром I.

Када је 1812. године, пре но што је Русија закључила мир са Турском у Буку-

решту, гроф Ивелић (иначе пореклом Бокељ) хтео да направи план за придобијање Херцеговаца и Брђана за један евентуално продужени рат са Турцима, био је предвиђен велики устанак и општи рат српског народа са Турцима на територији од Дунава до Боке которске. Тада су у Ужице и Тополу дошли представници десет херцеговачких нахија (са Брдима заједно), и то: Гавро Шибалија као представник Дробњака, Илија Ђедовић из Мораче, Антоније Котлица из Колашина, Матија Јушковић из Никшића, Никола Н. из Мостара, Саво Кулић од Пиве, Јакша Гачанац од Гацка, Милић Н. од Плеваља (плеваљске нахије), Стеван Поповић од Невесиња, Милисав Пара из Пљеваља.¹⁰⁴ Но букурешки мировни уговор између Русије и Турске потиснуо је у позадину ове планове, па је VIII чланом уговора чак обавезао и устаничке старешине у Србији на капитулацију пред Портом (уз обећање амнестије и неких ситнијих самоуправних права). Но Карађорђе је одбио капитулацију и заједно са Правитељствујушчим совјетом — као врховним органом државне управе у ослобођеној Србији — наредио мобилизацију свих расположивих људских и материјалних снага за одбрану од предстојеће велике турске офанзиве која ће уследити, после неуспелих политичких преговора и неколико мањих турских препада, тек у лето 1813. године. После жестоких борби на Дрини, код Неготина и на Делиграду, ова турска офанзива сломиће српски отпор и означити крај Србије првог устанка. То је значило и обнову турске власти у Београду, који је у то време важио као главни град у Србији, а он је то и био, како по својој величини и економском значају у привреди Србије, тако и по установама државне организације, просвете, културе и цркве, које су у њему биле смештене.

III

За време првог устанка Београд је изменио готово у потпуности своје дотадашње становништво, које се иселило или је изгинуло у току трогодишњих борби. Београдско становништво за време устанка представљало је етничку композицију српског становништва и досељеника из разних крајева Балканског полуострва. Поред Срба из Србије, било је ту и Срба из Аустрије, Босне, Старе Србије, онда досељеника из Македоније, Бугарске, затим Грка, Цинцара, Јевреја и нешто преосталих и покрштених Турака.¹⁰⁵ Занимљиво је да је у главном граду Србије било мало сељака досељени-

ка из оближњих или даљних села, већ су, како изгледа, већину становништва чиниле избеглице, из оних крајева изван Београдског пашалука који су током српско-турског ратовања постали ратно попрште, које су морале избећи пред турским репресалијама. Снажан печат београдском становништву давали су и досељеници из Срема, Баната, и Бачке, који су се у Србији бавили трговином, занатима или служили у цивилним и војним установама устаничке Србије. Исто тако, у Београду имали су своје куће и друга непокретна имања готово све важније устаничке старешине, на челу са првим командантом Београда Младеном Миловановићем и Милојем Петровићем.

Како је могло изгледати београдско становништво по свом етничком саставу и занимањима у време првог устанка, тешко је тачно представити. Али ипак се може бар делимично приказати по неким карактеристикама, на пример по пореклу досељеника. Тако, од оних који су били житељи Београда последње године првог устанка види се да је из турских крајева, и то јужнословенског порекла (како се закључује по именима и презименима) било досељеника из: „Босне“ — Бијељине, Јање, Зворника, Сарајева, Бањалуке, Требиња; затим из Ниша, Прокупља, Пирота, Лесковца, Вучја (код Лесковца) и Врања; из Бијелог Поља; „са Косова“; „из Македоније“ — Тетова, Маврова, Битоља, Преспе, Кожана, Сачисте, Блаца; „рекалија“; из Јањине; из „Бугарске“ — Софије, Видина (по неколико житеља); из Мокренице. Велики број затим био је из Аустрије: из Руме, Аде, Земуна, Добановаца; из Дубровника; из Нове Оршаве; из Буковине. Најзад из Влашке, из Крајове.¹⁰⁶ Дакле, из четрдесетак разних места Турске и Аустрије што указује, с једне стране, на шареноликост досељеника по миграционим струјама и сложену композицију београдског становништва, а с друге стране, на привлачност Београда за досељавање људи из разних крајева Балканског полуострва и Аустрије. Подаци које смо навели односе се само на „грађанска“ занимања, тј. овде нису узети у обзир Београђани који су били у војним или цивилним установама Србије првог устанка.¹⁰⁷

У везама Београда у устанку са осталим нашим земљама значајну улогу одиграле су државне институције обновљене Србије. Њих су, сем у врховним управним телима, нарочито чиновничким кадром, попуњавали махом Срби из Војводине. Бар делимична стручност у послу, писменост и култура ових људи, као и знање немачког језика

— што је каткада било јако потребно — квалификовали су их за чиновничке положаје у Совјету и Попечитељствима, у градском магистрату, Великој школи, основним школама, Богословији. Данас нама сва имена српских чиновника иначе ранијих аустријских грађана нису позната. Међу њима било је људи са разним степеном стручних способности и са различитим школским квалификацијама, али су сви они — готово од реда — били од велике користи у раду институција државне управе и комуналних служби у Београду.

Поменули смо неколико имена у звању капетана београдске вароши. У магистрату београдском службовали су: Васа Матијашевић као писар, родом из Новог Сада,¹⁰⁸ и Јевта Крстић, полицијски комесар, родом такође из Новог Сада.¹⁰⁹ У команди града Београда службовао је Милош Сарановац Банаћанин, иначе из Земуна.¹¹⁰ Даље, од Војвођана у Београду имамо Стевана Филиповића из Руме,¹¹¹ писара Младена Миловановића, Пантелију Рајића Банаћанина, који је у Правитељствујушчем совјету био „тајни писар“.¹¹² Пореклом Рудничанин, Миљко Радоњић из Новог Сада био је чак на положају помоћника попечитеља спољних послова устаничке Србије.¹¹³ У Великој Школи, поред оснивача Ивана Југовића и Доситеја Обрадовића, професори су били: Лазар Војиновић из Митровице,¹¹⁴ Глиша Живановић из „Угарске“,¹¹⁵ Михаило Поповић из неког места у данашњој Војводини,¹¹⁶ Јован Миоковић, иначе родом из Дервенте, који је школе учио у Новом Саду и тамо живео до устанка.¹¹⁷ И овде, као и у многим другим сличним приликама, није могуће побројати сва имена оних који су одиграли неку важнију улогу у устаничкој Србији или бар скромно допринели изградњи нових прилика и новог живота у ослобођеној Србији 1804—1813. године.

Србија првог устанка ударила је темељ широког, добронаклоном и демократском саобраћају са појединцима, етничким групама и народима целог Балканског полуострва — колико је то у оних тешким и изванредно сложеним околностима било могуће — уколико су се они обраћали за помоћ Србима или су пак, са своје стране, доприносили да Србија — као део ослобођене земље у мору огромног Турског Царства — постане што јача, богатија, култивисанија, као нова домовина стотине хиљада досељеника и избеглица из Турске, а мањим делом и из Аустрије и Влашке. У овом живом, динамичном и готово перманентном и сукцесивном саобраћају, државни руководиоци устаничке Србије нису гле-

дали на социјално порекло досељеника, њихово имовно стање, њихове навике и обичаје, ни на евентуалне разлике у народности и вери. Напротив, свима онима који су бежали из Турске пружано је сигурно уточиште, обезбеђен душевни мир и основна људска права, стварана могућност за рад и опстанак. При томе сељацима је давана празна или слободна земља, као и она која је остала по одласку турских спахија или важила као царска, султанова, земља. Тако се од Србије стварала једна заједница слободних и трудољубивих грађана ослобођених беде и угњетавања турске управе, и са перспективама за материјални просперитет и демократске друштвене односе у условима слободне земље, за коју се десет година борило и ратовало под најтежим условима. Отуда је Србија постала синоним слободе, земља о којој су сањале стотине хиљада турских хришћанских поданика и који су од ње очекивали помоћ и ослобођење у току готово целог XIX века, а нарочито до 1878. године.

С друге стране, велики значај досељених Срба и мањих група других балканских народа у Србији првог устанка, огледао се и у активности и улози које су они, више или мање, имали за време првог устанка. Било је међу њима храбрих ратника, добрих команданата, изразитих стратега, затим дипломата, виших и нижих чиновника, учитеља и професора, најзад добрих привредника и снабдевача устаничке војске. Више стотина хиљада избеглица и миграната из Босне, Херцеговине, Брда, Старе Србије, македонских крајева, Загорја и Шоплука јачали су популациону, демографску, ратничку, пореску и економску страну обновљене Србије и јако допринели њеној стабилизацији. Разуме се, далеко најглавнији терет српско-турског ратовања падао је на староседелачко (до устанка) становништво Србије, али се без ових досељеника из Турске и Аустрије није ни могло замислити преношење ратних операција у дубину турске територије, ван Београдског пашалука, ни онај шири план ослобођења српског народа од турске власти уопште. Велику улогу одиграли су и Срби из Аустрије, највише из војвођанских крајева, али и из Славоније, и Карловачког генералата (Војне границе), као и Далмације¹¹⁸ са Боком которском. Све заједно, пак, сачињавало је садржај оних друштвено-политичких кретања који су дошли до изражаја у првом српском устанку. Тај устанак је, у ствари, био пре свега један велики ослободилачки процес и једна велика друштвена и национална револуција српског народа.

IV

Са другим српским устанком 1815. године отвара се нови период веза и сарадње Србије и јужнословенског света у Турској.

Ми данас поуздано знамо да је у српско-турском ратовању 1815. године било доста ратника Срба, на пример, из Војводине, али и из крајева под турском управом. Радило се махом о онима који су емигрирали из Турске у време првог устанка, али је било и таквих добровољаца који су се у Србији затекли после тог времена и потом узели учешће у ратовању за слободу под кнезом Милошем.

Да поменемо само учешће лесковачке емиграције под војводом Стрељом у Јагодинској нахији и у Ресави и пожаревачком крају (Стреља је био титуларни војвода у првом устанку и Карађорђев побратим, а 1815. године вратио се из Аустрије и ратовао у прекоморавским крајевима).¹¹⁹ Исто тако, истакао се, у Левчу и Темнићу, чувени хајдучки харамбаша Никола Стојановић Мандрда, избеглица из Врањске Пољанице у време првог устанка, свакако на челу војника староседелаца и Врањанаца избеглица по селима Јагодинске нахије.¹²⁰ Марко Теодоровић Абдула из околине Ниша пореклом, и ранији досељеник у Београдском пашалуку, ратовао је по Ресави против крџалија и делија свакако са добровољцима из Понишавља.¹²¹ Један Нишлија, поп Димитрије Ђорђевић, иначе терцоман (преводицац) у ордији сераскера Румелијске војске Марашли Али-паше,¹²² учинио је велике услуге кнезу Милошу својим утицајем на Марашлију и практичним саветима које је — као везиров тумач — давао српским депутатима у преговорима на Морави у лето 1815. године. Свакако, у српско-турском ратовању у другом устанку учествовали су и добровољци из других крајева суседних Србији, на пример из Старог Влаха и босанског Подриња. Вук Караџић изриком помиње херцеговачке и црногорске „ајдуке“ као и „различне којекаке друге четице“ које су „на рачун Српски и преко Старога Влаха пратили и сретали (Турке) чак до Сјенице“.¹²³

За учешће људи са стране у догађајима ратовања у другом устанку врло су интересантни и стихови једне народне песме из околине Велеса, у којој се помињу и ратници из македонских крајева, којих је свакако било не само у редовима српске војске већ и у непосредној околини кнеза Милоша.¹²⁴ Један од њих, Михаило Герман, родом из Разлога (у данашњој Пиринској Македонији) узео је најживље учешће у „дипломатским“ мисијама на Порти непо-

средно по окончању другог устанка, и у томе показао пуно успеха. Сам кнез Милош сматрао је Германа за веома спретног и оданог ствари другог српског устанка.¹²⁵

Споразумом између кнеза Милоша и Порте, Србија Београдског пашалука добила је неку врсту унутрашње самоуправе. Кнез Милош и Народна канцеларија постали су ослоњци српске аутономије, која је, током година, све више истискивала органе и институције турске власти на територији дванаест нахија. За то време српска национална управа развија се јачајући Милошев апсолутизам у Београдском пашалуку с једне стране и организујући целокупни народни и национални живот обновљене Србије на сасвим новим основама с друге стране. Кнез Милош је развио велику делатност и на политичком и на економском пољу са двоструким циљем: да обезбеди себи пуну власт у српском народу и да из турских руку изузме све привредне изворе земље не само ради личног богаћења већ и ради финансирања напора у даљој еволуцији српске аутономије. Зато је окупљао око себе људе спремне и способне да раде према његовим схватањима и његовим интенцијама.

Тако је, већ првих година после устанка, имао за своје службенике већи број личности из разних јужнословенских крајева, укључујући ту и неке Македонце и Бугаре.

Поред већ наведеног Германа, код кнеза Милоша били су службеници и Панта Хаџи Стоило и Марко Ђеорђијевић, обојица из Разлога,¹²⁶ који су код српског кнеза обављали разне дужности: „консула“, финансијских стручњака, политичких саветника (за спољне послове).

Један од првих Бугара у Милошевој служби био је Димитрије Мустаков, родом из Габрова,¹²⁷ стручњак за спољнополитичка (обавештајна и дипломатска) и привредно-финансијска питања. Касније, један други Бугарин, Анастас Икономовић „Армаш“¹²⁸ служио је као поверљиви курир кнеза Милоша у његовој преписци са арбанашким пашом у Скадру Мустафа-пашом Бушатлијом, у време руско-турског рата 1828/29. године и у време покрета Арбанаса против Порте 1830/31. године. (Његов син се касније школовао о кнез Милошевом трошку у Србији.)¹²⁹ Преко ових људи одржавају се трговачке, политичке и културне везе између Србије и крајева настањених македонским Словенима и Бугарима.

Значајно је навести да је кнез Милош још око 1820. године одржавао и посебне политичке везе са једним од најзнаменитијих Бугара тога времена Чаликоглуом, који

је већ тада помишљао на једну заједничку политичку радњу Бугара и Срба против власти турског царства, а у сврху ослобођења српског и бугарског народа на Балканском полуострву.¹³⁰

Око 1826. године у Србију се досељава заједно са своја два ујака и касније чувени литограф и сликар Анастас Јовановић из Враце,¹³¹ који ће доћи до великог утицаја на двору кнеза Милоша и Михаила.

Од људи из бугарских крајева који су одржавали везе са кнезом Милошем интересантна личност био је и Герасим Ђорђевић (Георгијевић) из Видина, који је рано прешао у Србију, а 1831. године био рукоположен за „архијереја пожаревачког“. Пун дивљења за кнеза Милоша и Србе, Георгијевић (Ђорђевић) је штампао један спис на српском језику са сажеом из старије и новије српске историје: *Знаменити догађаји нове Србске Историје...*, у Београду 1838. г. (Овај Георгијевић сам за себе каже како је влашког рода и језика, рођен у Бугарској у Видину.)¹³²

Једна друга интересантна личност која је из Бугарске дошла пред крај кнез Милошеве владавине био је и Константин Ранос, родом из Пловдива, грчко-бугарског порекла, који је на српском двору у Пожаревцу предавао француски језик и књижевност кнежевим синовима Милану и Михаилу и уживао посебну наклоност кнеза Милоша.¹³³ (Потомци овог Раноса — Раносовићи — остали су и живели у Србији и били су српски поданици.)

Када је Србија после руско-турског рата 1828/29. године и једренског уговора 1829. године добила право на пуну унутрашњу (националну) самоуправу, њен утицај међу балканским народима је нагло и много порастао. Решено аграрно питање, национални органи власти, полет у привреди, културним и друштвеним односима који су се осећали после сређивања српско-турских политичких и економских односа у Србији, учинили су је веома привлачном за многе крајеве и становништво Балканског полуострва.¹³⁴

Најпре, Србија постаје стетиште и нова домовина бројних избеглица-миграната, који из Турске беже због феудалне експлоатације, ванредних пореза, зулума, отмице женскиња, исламизације и других многобројних узрока. Та појава емигрирања из Турске у Србију била је уочљива и пре 1829. године, али постаје интензивнија тек после 1830-их година. Досељеника има из свих крајева Балканског полуострва:¹³⁵ из Босне, Херцеговине, Косова,¹³⁶ Македоније, Поморавља, Загорја¹³⁷ и других крајева. (По нашем мишљењу, у Србију се између

1815. и 1839. године доселило око две стотине хиљада људи међу којима је било вероватно и неколико хиљада Грка и Цинцара, затим Цигана, Јевреја и Влаха, не само из турских крајева већ и из Аустрије и Влашке.)¹³⁸ Све њих у Србији кнез Милош је, уколико су били земљорадници, даривао земљом (ораницама, „алијама“, пашњацима или шумом коју је ваљало искрчити), каткада и грађом, и ослобађао порезе за три године. Варошко становништво добијало је право да гради куће на општинским земљама.¹³⁹ У неким варошима и паланкама, као што су били: Београд, Смедерево, Крагујевац, Алексинац, Крушевац, Параћин, Пожаревац, Неготин, доселило се, поред српског и уопште јужнословенског становништва из Турске и доста Грка и Цинцара — трговаца, „комисионера“, предузимача, механџија — који су узели живо учешће у формирању градског елемента Србије и изградњи робно-новчаних, капиталистичких друштвено-економских односа.¹⁴⁰

Значајно је истаћи да се у Србију доселио и велики број Црногораца које су махом неродица и глад (у извесном степену и велики наталитет) нагнали на исељавање у Србију.¹⁴¹ Они су долазили и по свом нахођењу, али и уз препоруке владика Петра I и Петра II Његоша.¹⁴²

Населивши се у Србији, сви они, а нарочито мигранти из етничких крајева српског народа, одржавали су и даље везе са старим завичајем и препоручивали нова досељавања у Србију. Релативно доста слободне, ненасељене земље и Милошева протекционистичка имиграциона политика, са жељом да се изврши што пунија колонизација Србије и јачање њених популационих, економских, пореских и одбрамбених снага, несумњиво су поговали овим емиграционим покретима из Турске, Влашке и Аустрије. Свакако, за време кнеза Милоша у Србију и Београд долазило је мноштво људи, са разних страна и са најразноврснијим занимањима.¹⁴³ Београд је био нарочито привлачан због транзитне трговине између Турске и Аустрије која је ишла и преко Србије, као и стога што се уопште изграђивао као велики економски и културни центар Србије. Тако је, на пример, марта 1831. године, годину дана пошто је српска управа добила шира права у београдској вароши, у Београду по еснафским организацијама било 862 стална житеља и 137 „из разни предела турски, који су подлазили шпекулација трговачки ради на неизвесно време, без жена“ и још 25 „женети и неженети цесарскиј поданика

кои се трговачким занатом овде занимају“.¹⁴⁴

Неколико година касније, пошто је градска управа у Београду потпуно прешла у делокруг српских власти, број београдских житеља се знатно повећао, пошто су се општи услови за живот и зараду увелико побољшали број досељеника из Аустрије и Турске стално је био у порасту. Тако је само број „турски поданика“ који су живели у Београду и још нису били прешли у српско поданство износио 130 лица, и то са разних страна Балканског полуострва: из Костура, Блаца, околине Сереза, Битоља, Сачисте, Солуна, Ескизара, Крушева, Амбелаћа, Радовишта, Кожана, Трикале, Спарте (Грчка), Скопља, Куманова; из Ниша, Пирота, Лесковца, Житорађе (код Лесковца), из Пазарџика; из Бање Луке; из Мелника, Пресенице, Самокова, Градишта, Бобдисаве, „из Совијско“, Једрена, „из Мореју“; из Мостара, Белог Поља; Охрида, Тетова, Клисуре, Прилепа, из „Кичевско“; из Босне; из Врања.¹⁴⁵ А међу домаћим — старијим житељима Београда још 1830-их година многе еснафлије потписују се на званичним представкама на грчком језику!

Сва ова и оваква досељавања у Србију и Београд била су и од несумњивих политичких последица, пошто су се под кнезом Милошем почеле изграђивати и основе националне политике не само у погледу уређења српско-турских односа у Србији већ и у погледу ослобођења целог српског народа од турске власти. При томе, није био мали број оних досељеника који су ушли у службу кнеза Милоша, односно вршили разне повереничке, агитаторске, курирске и друге дужности управо ради стварања антитурског расположења и јачања еманципационог покрета у разним покрајинама (пашалуцима, санџацима) Турског Царства на Балканском полуострву.

V

Као за време првог српског устанка, тако и у периоду кнез Милошеве владе, а нарочито између 1830. и 1839. године, досељеници који су стизали из Турске махом су били привредници, а делом службеници у државној управи Србије, нарочито у личној служби кнеза Милоша. Досељеници из Аустрије, напротив, били су познатији по својим професијама и ангажованости у просветно-културним, административним и војним установама обновљене Србије, што је и разумљиво с обзиром на опште прилике како у Турској, тако и у Аустрији. Овде је нарочито био значајан — због његове

друштвене важности — удео војвођанских Срба, делом и Срба из Славоније и Хрватске, који су узели на себе да изврше организацију многих надлештава и установа јавног карактера.

Поменимо, најпре, да је око две трећине свих учитеља у Србији 1836/37. године било пореклом из Аустрије: највише их је било из Срема, затим из Баната и по неколико из Бачке, Славоније и других крајева у Аустрији. Колико су они учинили за одгој првих генерација србијанске школске деце откако је основно школство у Србији прешло у старање управних власти и државног плаћања, може се само наслутити, премда је било и неких мањих промашаја у избору учитеља односно њихове стручне спреме и понашања у школи и према ученицима.

Треба поменути прве државне учитеље у Србији кнеза Милоша. То су били:¹⁴⁶

Јован Познановић из Руме,
Коста Игњатијевић из Вогња,
Стефан Максимовић из Руме,
Јефтимиј Петровић из Вршца,
Михаил Пантелић из Шимановца,
Арон Новаковић из Калуђерова (Банат),
Ђорђе Живановић из Земуна,
Ђорђе Поповић из Стењевца (Срем),
Лазар Николић-Прекић из Делиблата,
Исак Облучаревић из Велике Писанице,
Живојин Керечки и Војке,
Тома Бабић из Руме,
Павле Атанацковић из Новог Сада,
Захарија Завишић из Стапара (Бачка),
Павле Марковић из Беле Цркве,
Тодор Обрадовић из Гргуревца,
Јосиф Димитријевић из Вршца,
Трифун Барић из Шашинаца,
Јован Јанковић из Футога,
Тодор Јовановић из Сланкамена,
Ђорђе Јефтимијевић из Нештина (Срем),
Сима Зорић из Новог Сада,
Паво Кецојевић из Ирига,
Татомир Миловук из Трпиње (Срем),
Агације Угричић из Лике,
Илија Анђелковић из Омољице (Банат),
Мијајло Поповић из Футога,
Михаило Ресничанин-Николић из
Земуна,
Коста Јовановић из Земуна,
Илија Станисављевић из Јасенова
(Банат),
Петар Димитријевић из Меленаца,
Петар Шаркић из Борова,
Наум Петровић из Белог Брда
(Вировитичка жупанија),
Димитрије Ђурђаковић из Белегиша,
Игњат Рајић из Бечкереча,
Глиша Думовић из Руме,
Тодор Живковић из Велике Писанице,

Јефтимије Косировић из Бановаца,
Сима Богићевић из Беочина,
Петар Николић из Футога,
Јоан Бранковић из Нерадина,
Јефта Славковић из Карловаца,
Стефан Драгутиновић из „Срема“,
Аврам Петровић из Руме,
Ђорђе Крстић из Руме,
Павле Јанковић из Путинаца (Срем).

Велико остварење Србије кнеза Милоша представља и оснивање Велике школе, из које је 1838. године израстао Лицеј. У овим културно-просветним заводима били су упослени способни и предузетни интелектуалци војвођанских Срба од којих су се неки бавили и књижевношћу, научним радом или писањем педагошких књига.

Тако су 1834/35. године у београдској гимназији предавали: Атанасије Теодоровић из Руме, Исидор Стојановић из Кањиже (Бачка),¹⁴⁷ Петар Радовановић из Новог Сада¹⁴⁸ и Григорије Новаковић. Затим, следећих година када је гимназија прерасла у Вишу гимназију: Исидор Николић, Коста Бранковић из Новог Сада,¹⁴⁹ Вукашин Радишић из Батајнице,¹⁵⁰ Стеван Хркаловић из Оточца у Лици.¹⁵¹ А када је Лицеј основан онда су његови први професори били: Атанасије Николић¹⁵² из Брестовца у Бачкој, Ат. Теодоровић¹⁵³ и П. Радовановић.

Професори у београдској Богословији, основаној 1837. године, били су такође Срби из Аустрије (Војводине).¹⁵⁴

Што се тиче учешћа војвођанских Срба у раду других јавних установа у Србији 1830-их година, ваљало би поменути бар неке.

Тако су организатори и први стручни наставници на изградњи војне струке у Србији били: у „Гвардији“: Илија Мандић¹⁵⁵ и Мојсило Јанковић,¹⁵⁶ Стеван Хркаловић (из Оточца), Ат. Теодоровић и Аврам Гашпаровић из Петровог Села (Бачка),¹⁵⁷ затим Алекса Лазаревић артиљеријски „прапорчик“ и каплар Мачић.¹⁵⁸ Они су дали прву теоријску и модерну практичну обуку српским војним обвезницима-питомцима у Војној академији, међу којима је било и младића по пореклу из других крајева ван Србије (на пример: Димитрије Матић по оцу из Руме,¹⁵⁹ Коста Магазиновић такође из Руме, Стеван Груборовић из Мостара,¹⁶⁰ Јанићије Зисић из Блаца у Македонији).¹⁶¹

У организацији санитетске службе у Србији после 1830. г. учествују махом Грци и војвођански Срби, али је било и других странаца (Немаца, Италијана). За разлику од Грка, који су више били „видари“ и „ећими“, лекари који су долазили из Аустрије били су боље и стручније школовани,

и они су обављали лекарску службу у војним болницама у Србији, у карантинима, окружним болницама и на двору кнеза Милоша и његове породице у Крагујевцу, Београду и Пожаревцу.¹⁶²

У раду Књажеско-српске типографије и при покретању „Новина Србских“ — првих установа ове врсте у обновљеној Србији — у недостатку домаћих кадрова опет су предњачили Срби из Војводине, као што су били Димитрије Исајловић из Даља и Димитрије Давидовић из Земуна. Исто тако било је и са покушајем да се у Србији оснује прво стално позориште којим је руководио познати књижевник и позоришни радник Јоаким Вујић из Баје.¹⁶³

Раду Типографије и издавању „Новина Србских“ кнез Милош је био посветио доста пажње. Он је од њих очекивао одређени утицај како на просветно и културно образовање Срба, тако и на њихово политичко опредељење односно прихватање његовог апсолутистичког режима. У њима је Милош видео и инструменте популарисања своје владавине не само у Србији већ и по другим државама, нарочито у Турској, како међу српским становништвом, тако и код других народа на Балканском полуострву.¹⁶⁴ То се види из службеног огласа, од првог јануара 1834. године, по коме ће се у Србији штампати дела световне и црквене садржине на језицима: „Србском, Словенском или Церковном, Русиском, Немачком, Латинском, Французском, Талијанском, Енглеском, Влашком, Бугарском, Грчком, Турском, Арабском и Чивутском“ и то се „у свако време печатати могу“.¹⁶⁵ На многим од ових језика књиге су и биле штампане, подразумевајући ту и на грчком, бугарском и јеврејском, а затим и на немачком језику.¹⁶⁶

Има података да су књиге штампане у Крагујевцу односно у Београду биле читане не само у Србији већ и по осталим јужнословенским крајевима, посебно у Бугарској и међу Бугарима и македонским Словенима. Тако се, на пример, као претплатници, на „Забавник“ Димитрија Давидовића, односно на његов први број, као житељи Београда помињу: Коста Стојановић из Врања, један трговац из „најије Пећске“, Димитрије Наума Ичка (пореклом из Катранице), затим Михаил Загла из Блага у Македонији, Коста Дука Бешика из Клисуре у Македонији, Стефан Коста Поповић из Љубанца „у наји Скопљанској“, Васил Дума Спира из Клисуре, Стојан Хаџи Гроздановић из Пазарџика.¹⁶⁷ А као житељи у „Краљеву у Малој Валахији“: Ангел Теодоровић родом из Видина, Ванка Љубић из Видина, Кнча Н. Теодоровић, Петар Бе-

рон, Гаврил Ђибровић „родом из Болгарије“, Јаков Љубић из Видина. Ови су били претплатници на „Забавник“ за 1836 годину.¹⁶⁸

У вези са претплатом на српске књиге, занимљиво је споменути још једну појаву, а то је да су се многе избеглице из Турске, које су живеле у Србији, односно у Београду, претплаћивале и на дела Вука Караџића. Такав је случај био и са „Даницом“ 1827. године, на коју су се претплатили Христифор Д. Милутиновић, родом из Сарајева; Атанасије Бранковић, Хаџи Јован Јаничевић и трговачки калфа Јован Брежинић из Ниша; Мијаило Игњатовић, Коста Кара-Јанковић, Лазар Миљковић, Јаков Вулевић родом из Нове Вароши.¹⁶⁹ Или са „Даницом“ 1828. године: Ристо М. Париповић родом из Сјенице; Танасије Х. Поповић, Х. Јован Јанаћевић родом из Ниша; Коста Бошко родом из Клисуре (Македонија); Ђорђе Главинић, Васиљ П. Ковачевић родом из Мостара; Никола Пагони и Мијаило Загла родом из Блага (у Македонији); Ристо Х. Лазаревић Шиљковић и Теодор Тадијић родом из Сарајева; Мића Митровић трговац у Палежу а родом из Зворника; Пејо Гавриловић родом из Гачанске нахије; Илија Николић родом из Рушчучке нахије у Бугарској. Оваквих примера било је и иначе.¹⁷⁰ Што се тиче „Новина Србских“, оне су се читале и по подунавским градовима Бугарске и у Аустрији, која их је после неког времена забранила на својој територији. Смисао аустријске забране „Новина Србских“, које су биле уређиване у монархијско-службеном правцу, био је да се омете популарисање Кнежевине Србије и њених постигнућа, како би се од ње одбили аустријски грађани и тиме онемогућила национална активност Србије међу аустријским Србима.¹⁷¹

VI

Главна национална активност Србије, међутим, била је усредсређена на Турску. Кнез Милош је, спроводећи политику помагања еманципационих тежњи становништва разних турских провинција, у ствари спроводио својеврсну антитурску политику, слично како је то радио са Турцима и турском влашћу у Београдском пашалуку између 1815. и 1830. године. Та политика се састојала из помоћи и подршке свим оним акцијама хришћана у Турској које су ишле на дискредитовање или смањивање ауторитета турске власти и управе, са првенственим циљем да се за народ појединих крајева — најчешће у оквиру нахија или сан-

цака — издејствују олакшице са одређеним правима које би гарантовала Порта. Те олакшице, у ствари, водиле би стварању неке врсте локалне самоуправе, односно омогућиле и присуство рајиних представника уз турске управне и пореске органе (установе коџабаша, право хришћана да сами купе порезу по селима, забрана боравка Турцима по селима). Еманципациони процес балканских народа, у првом реду српског и бугарског, по мишљењу кнеза Милоша, требало је извести методама којима је извршена и еманципација Србије, примењујући разне облике притиска на стабилност турске власти у јужнословенским областима, нарочито у пограничним крајевима. Разуме се да је кнез Милош, посебно између 1832. и 1837. године, на потајни начин подстицао народ да се супротставља турским зулумима и експлоатацији, обећавајући при томе своју политичку, моралну и материјалну подршку. Тиме је у ствари директно радио на револуционисању народних маса против турске власти, нарочито у крајевима који су били у суседству Србије, односно ближе српским границама. Крајњи циљ је, пак, био да се — у погодној међународној ситуацији — изврши ослобођење српског народа од турске власти ако већ не би било могућности и за ослобођење осталих народа на Балкану. У ствари, другим средствима и методама кнез Милош је мислио да изврши онај задатак који је поставио још први српски устанак као главни у српско-турским односима после 1804. и 1805. године, а то је била, по могућству, ликвидација турске управе и обнова српске државе.¹⁷²

У овоме смислу били су упознати не само поверљиви домаћи људи сарадници кнеза Милоша већ и неки странци, дипломати великих европских сила. Тако је, још 1834. године, француски дипломата Боа ле Конт записао да је кнез Милош планирао да на рушевинама Турске види ослобођене Словене, Јелине и Арбанасе.¹⁷³ Три или четири године касније, и британски конзул Д. Џ. Хоџес јављао је својој влади у Лондон како је утицај Србије и кнеза Милоша велики и у Босни, Румелији и Бугарској и да српски кнез рачуна са могућношћу да се власт Турског Царства може — уз помоћ Европе — заменити влашћу хришћанских држава балканских народа.¹⁷⁴ Хоџес је истицао да она европска сила која буде имала политички утицај на кнеза Милоша и Србију може преко њих задобити све словенске народе и земље на Балканском полуострву.¹⁷⁵ И Аустрија је нерадо гледала на повећање утицаја Србије на Балкану, налазећи да је он нагло по-

растао са стицањем националне аутономије 1830. године. И познати географ Ами Буе, који је унакрст обишао крајеве европске Турске, говорио је о великој популарности Србије и кнеза Милоша не само код српског народа у Турској већ и код Бугара, који су од њега очекивали да их ослободи од Турака.¹⁷⁶ Слично мишљење изразио је и Италијан, карбонар и либерал по политичким идејама, иначе на служби у Србији, доктор Б. Куниберт, који је ту дуго живео и познавао изближе прилике и унутрашње и спољне политике.¹⁷⁷

За илустрацију оваквог рада међу словенским поданицима у Турској наводимо неколико примера. Тако је кнез Милош на посредан начин потпомогао народну буну у крушевачко-параћинском крају децембра 1832. године и народни устанак у Тимоку и Неготинској крајини у априлу 1833. године.¹⁷⁸ Није подржао тежње Нишлија и Лесковчана из 1833. и 1834. године да подигну устанак и присаједине се Србији из разлога што велике силе не би одобриле тај чин, и што је Русија ункјар-искелеским уговором (1833. г.) гарантовала интегритет Турске.¹⁷⁹ Али је, зато подржао народне жалбе и тужбе на Порти противу злоупотреба локалних органа турске управе. То је нарочито дошло до изражаја 1835. године, када је посредовао у пацификацији нишке буне, постигавши да Порта призна народу Нишке нахије неке повластице на бази реформне Уредбе садразама Мехмед Решид-паше из 1831. године.¹⁸⁰ Пре тога примио је избеглице и попа Јовицу Илића после пропасти устанка у Дервентској нахији у Босни 1834. године.¹⁸¹ Кнез Милош је посредовао и у смиривању пиротског бунта и берковачког покрета из 1836. године, такође издејствовавши на Порти амнестију и смењивање локалних функционера, а за Пиротску нахију и установу хришћанских коџабаша — слично повластима Нишлија.¹⁸² Исто тако, примио је избеглице из неуспеле белградичке буне 1836. године,¹⁸³ а 1837. године и вођу устанка у Берковачкој нахији, Манчу Пуниног.¹⁸⁴ (За време пиротске буне 1836. године примио је у Србију неколико хиљада избеглица и Хаџи Нешу Филиповића — потоњег коџабашу Пиротске нахије.¹⁸⁵ Пре тога прихватио је и вође нишко-лесковачког покрета из 1833, 1834. и 1835. године.)¹⁸⁶ Такође се заузимао, као кнез обновљене Србије, и за Србе у Новопазарском, Призренском, Пећком, Лесковачком и Врањском пашалуку и у неким кадилуцима у Босни, Херцеговини и Видинском пашалуку.¹⁸⁷ Има потврда да је кнез Милош, као владалац Србије, уживао велики

углед и поверење код ширих слојева народа у Босни, Херцеговини, Старој Србији, Македонији и у Бугарској, дакле готово у свим јужнословенским покрајинама у Турском Царству.

Кнез Милош је посебно помагао Бугаре и бугарски национално-културни препород, познат касније под именом „Взраждане“.¹⁸⁸ То је чинио поглавито пријемом Бугара у Србију и дозволом да се у Крагујевцу и Београду могу штампати, у Књажеско-србској типографији, књиге школске и црквене садржине и на бугарском језику. Између 1833. и 1839. године у Србији је било штампано преко двадесет књига, од којих је већи део био штампан о трошку државне касе Србије, односно бесплатно.¹⁸⁹ Сви најважнији писци и издавачи бугарске књижевности тога доба долазили су у Србију, посебно у Београд, да у Типографији штампају бугарске књиге, и то: Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Хрисант Павлович, Никола Кара-Стојанович (у Београду је било штампано бар десет бугарских књига).¹⁹⁰ Интересантно је навести да је кнез Милош помагао и рад на проучавању историје бугарског народа. Преко Јована Гавриловића од Неофита Бозвелија — као најпогодније личности за то — тражено је да скупља старе бугарске рукописе, хрисовуље, натписе, стари новац, како би се о томе издала књига: „Издавши овакве древности на свет ви ћете вашем собственом народу његове старине показати и тим у њему распалити угашену бившу ревност к својој народности.“¹⁹¹ Осим тога, манастир Рила био је више пута новчано помаган и снабдевен црквеним потребама,¹⁹² а кнез Милош је — на молбу грађана Свиштова (потписану од 31 житеља) — послао помоћ у материјалу за обнову свиштовске цркве!¹⁹³

За кнез Милошев период веза и сарадње са балканским крајевима и народима под Турском карактеристична је била његова демократичност и пријемчивост за све врсте народних патњи и невоља, и његова спремност да им у највећој могућој мери изађе у сусрет. Он је, премда апсолутист у управи Србијом, имао доста осећања за тежак друштвени и економски положај не само српског већ и осталих балканских народа, што није остало непознато ширим народним слојевима хришћанске раје у Турској. Отуда је његова популарност била прилична и у Босни и у Румелији и у Бугарској.¹⁹⁴ С друге стране, они који су се обраћали за помоћ српском кнезу и српским властима, чинили су то са осећањем дужности и са жељом да, по својим силама, допринесу Србији, било живећи и радећи у њој, било вршећи на подесне начине

спонтану пропаганду за „Србију — слободију“ и за ослободилачке циљеве њене спољне политике. Већ тада, а нарочито од 1835. године, стварају се елементи друштвено-културне и друштвено-психолошке повезаности ширих слојева јужнословенског становништва у Турској са Србијом у коју се полажу велике наде и од које се очекује помоћ и охрабрење за стотине хиљада нашег народа у Турској. Та основа међусобне сарадње још ће више доћи до изражаја у следећем периоду.

VII

Са падом Милошевог апсолутизма у Србији се почео живље испољавати друштвени и културни живот. Уставобранитељи су желели да друштвено и државно уређење Кнежевине Србије подесе према узорима у Европи, односно да уместо неограничене владаочеве власти уведу савремене институције на које би пренели надлежности државне управе. Државни Савет, који су сачињавали најистакнутији уставобранитељски прваци, обраћао је пажњу на правну основу власти и државне управе уопште, и тежио је нарочито правном и културно-просветном уздизању народа. Уређењу судова и одвајању судске од управне власти, нарочито у почетку, придавало се доста значаја, а да се то постигне, били су потребни стручни правно образовани кадрови. Исто то важило је и за просвету, па се вршила нова организација школства, отварале стручне, научне и културне установе.¹⁹⁵

За све то били су потребни школовани и стручно образовани људи, а њих је мало било у Србији. Отуда — слично као у првом устанку — у Србију прелазе многи Срби из Аустрије (Угарске), а уз њих и доста других стручњака странаца. Како је од 1841. године Београд постао главни град и центар државне управе, која је овамо прешла из Крагујевца,¹⁹⁶ то је највише ових Војвођана дошло управо у Београд. Полет трговине, која је била ослобођена монопола кнежеве (Милошеве) власти, и чији је центар био Београд, довео је до јачања трговачког слоја уз који, са општим привредним развитком Србије, јачају и занатлије организоване по еснафима и сталешким корпорацијама. Трговци и занатлије, заједно са чиновништвом и представницима слободних професија, дају акценат развијеним облицима друштвеног кретања у Србији и Београду, који почиње да брзо напредује, како у привредном и популационом, тако и у просветно-културном,

као и урбанистичком погледу. Међутим, 1840-их и 1850-их година већи део становништва Београда чине досељеници, привредници, службеници државне управе и осталих институција јавног карактера. И док међу привредницима превлађују људи из турских крајева,¹⁹⁷ међу овим другима готово сви су досељеници из Аустрије. Они по своме образовању, положајима и функцијама и друштвеним везама дају основну оријентацију читавом духовном и интелектуалном животу Београда. Да поменемо само нека најкрупнија имена.

Велики друштвени значај војвођанске интелигенције у Србији огледао се не само у раду установа државне управе, посебно у школским и културним установама већ и у области науке и политике.¹⁹⁸

Прво научно друштво у Србији, Друштво србске словесности, основано у Београду 1841. године, постало је на иницијативу двојице Војвођана: Јована Стерије Поповића и Атанасија Николића, наставника Лицеја, а уз сарадњу Димитрија Исајловића који је тада био „виши надзиратељ школа“ у Србији.¹⁹⁹ Нешто касније, именовано је осам првих чланова од којих су сви — сем једног Србијанца (Стефана Марковића) — били Срби ван Србије: тројица горе именованих иницијатора, Јован Стејић књижевник и главни секретар Совјета, Димитрије Тирол „дејствителни член Одеског обшества Историје и Древности“, Исидор Стојановић и Сима Милутиновић.²⁰⁰ Када је 1842. године био извршен нови избор чланова, од осам редовних, двадесет „кореспондентних“ и једанаест почасних, готово сви су били (осим петоро-шесторо из Србије) Срби, Хрвати, Словенци и други Словени из Аустрије.²⁰¹ То су били поименице:

Редовни чланови:

Владислав Стојадиновић, „столоничалник при Попечитељству Просвештенија“;

Гаврило Поповић, протосинђел;

Јован Рајић, „секретар Попечитељства Правосудија“;

Константин Богдановић, секретар Совјета;

Константин Бранковић, професор филозофије на Лицеуму;

Петар Радовановић, „секретар Попечитељства Просвештенија“;

Сергије Николић, секретар Београдског митрополита;

Др Ђорђе Мушицки, професор физике на Лицеуму;

Кореспондентни чланови:

Адам Драгосављевић, нотарош у Шиду;

Алојз Брлић, сенатор у Броду (Славонском);

Вукашин Радишић, секретар Агенције у Цариграду;

Вук Караџић;

Вјекослав Бабукић, адвокат и тајник Илирске читаонице у Загребу;

Димитрије Милаковић, секретар Петра II Његоша;

Јан Колар;

Јован Павловић, шабачки прота;

Јован Хаџић;

Јан Чапловић, директор добара грофа Шенборна у Бечу и писац;

Др Карло Руми, професор права у Острогону;

Људевит Гај, уредник Илирских Новина у Загребу;

Николај Ивановић Надеждин, „колешки саветник“ из Одесе, слависта;

Павле Јосиф Шафарик;

Павле Стаматовић, свештеник и писац, из Сегедина;

Др Платон Алексијевић Симоновић, „статски саветник и кавалер“ из Одесе;

Др Теодор Петрановић;

Јернеј Копитар;

Ђорђе Пантелић из Земуна;

Ђорђе Николајевић, прота у Дубровнику;

Почасни чланови били су:

Јеврем Обреновић;

Петар Јовановић, митрополит Србије;

Његош;

Платон Атанацковић, епископ Бачки;

гроф Петар Пејачевић;

гроф Јанко Драшковић;

Сава Текелија;

Ђорђе Протић, попечитељ иностраних дела Србије;

Милета Радојковић, саветник;

Стеван Стојановић, саветник;

Лазар Арсенијевић Баталака, председник Смедеревског суда.

Оваква оријентација на избор многих познатих имена словенске науке и културе несумњиво је имала и значај признања, а и симболику изградње политичке сарадње представника разних јужнословенских — пре свега српског — народа са Кнежевином Србијом. То је истовремено сведочило и о ширини погледа уставобранитељског режима и на научно-културном а и национално-политичком пољу. Године 1844. било је изабрано десетак нових чланова и чланова кореспондената, међу којима и Теодор Павловић уредник пештанских „Новина Србских“, књижевници Јован Суботић и Никола Боројевић из Лике, затим Људевит

Штур.²⁰² Следећих година примани су нови чланови, такође највећим делом Срби из Војводине или остали Словени.

Главна улога Срба из Угарске у формирању научне мисли и научног рада у Србији дошла је још више до изражаја у издањима Друштва српске словесности, нарочито у „Гласнику“. Ваља имати на уму да се у Друштву и у „Гласнику“ обављао велики посао и на изради научне терминологије и научног речника, да се прављало и о питањима српског књижевног језика (при чему је дошло до конфронтација између Вука Караџића и Јована Хацића), о издању историјских извора и правних текстова, о проучавању народног живота српског народа, као и природног богатства и економије Србије тога времена. То су све била крупна питања, од чијег је решења зависила општа оријентација модерног културног стваралаштва и научног развика не само у Србији већ и у целом српском народу, пошто је било јасно да ће — у слободној националној држави — водећа улога из Будима и Новог Сада прећи на Београд и научне и културне институције које су ту биле основане или су биле пред оснивањем. Водећа пак улога у свему овоме припадала је војвођанским Србима, пошто се домаћа интелигенција („отечествени синови“) тек стварала. Значајно је при том било то што су власти у Србији у приличној мери показивале разумевање за организацију културног и научног живота и стварања у самој Србији, као и настојања војвођанских Срба, који су узимали руководећа места у Лицеуму, школама, Богословији, цркви, у штампарији, позоришту и публицистици, исто као што су представљали и основни чиновнички кадар по попечитељствима, судовима, началствима и другим установама. У ствари, на политичким тековинама Кнежевине Србије и културном наслеђу војвођанских Срба, уз прихватање многих продуката савремене европске политичке идеологије и научних достигнућа, формирала се и модерна српска национална мисао²⁰³ и српски грађански национализам XIX века, који ће давати тон и карактер развика новије српске историје и одиграти значајну улогу и у историји односа српског народа и његове државе према другим балканским народима и њиховим стремљењима ка ослобођењу од власти Турске Царевине.

Ова нова национално-политичка оријентација Србије дошла је убрзо до пуног изражаја и у стварању заграничних политичких веза и политичких организација. У овоме се, пак, огледала далеко важнија

страна везивања Србије и Београда за читав јужнословенски свет и у Турској и у Аустрији. Томе је нарочито доприносио тадашњи министар унутрашњих дела Србије Илија Гарашанин, који је у своме „Начертанију“ (1844. године) у ствари изнео програм националне политике Србије.²⁰⁴

VIII

По том програму, основна мисао је била ослобођење српског народа и стварање националне државе, што би се постигло на рачун рушења турске власти на Балканском полуострву, а аустријске на територији етничког простирања српског, односно југословенског становништва. При томе, Србија је требало, ради лакшег спровођења акције, да се споразуме са осталим Јужним Словенима²⁰⁵ па и другим балканским народима (нпр., Арбанасима)²⁰⁶ да заједничким иступањем допринесу истеривању Турака из Европе. Стварањем тајних организација и антитурском политичком и културно-просветном пропагандом требало је учврстити идејно-политичку платформу и заједничку сарадњу. (Разуме се, при томе нису биле испуштене из вида ни економске предности које би Србија добила изласком на море.) У томе су примери првог устанка и кнез Милошеве владе као практични узор били од велике користи.²⁰⁷

Из овакве концепције спољне политике Србије резултирао је и одговарајући практичан политички рад. Пошто је тежак друштвено-економски положај балканских народа изазивао велики отпор власти Турске Царевине, и пошто су код свих балканских народа већ почеле продирати, негде више, негде мање, идеје о националном буђењу, то за политику Србије није било тешко да нађе сараднике на делу рушења Турске. До почетка друге половине XIX века српска влада је успоставила доста добре политичке односе са Хрватима, Бугарима, Арбанасима па и Грцима, осим што је спровела национално-политичку организацију готово по свим крајевима где је живео српски народ.

У ствари, српске власти нису престајале да помажу турске поданике хришћане ни за време краткотрајне владавине кнеза Михаила.²⁰⁸

Криза турског државног, економског и друштвеног система 1840-их година²⁰⁹ изразила се у пропасти спахијског система, у увећавању читлукских продукционих односа и у продору новчане привреде на село, где установа закупа — „илтизам“ — сатире сељаке. Турска централна управа има мало

стварне контроле над управом својих провинцијских и локалних органа власти, па је друштвено-економски положај раје изванредно тежак. Док је стари систем донекле и штитио рају у оквиру њених пореских и феудалних (спахијских) обавеза, нови систем све је подредио законима робно-новчане привреде, која се на селу јавља у најекстремнијим облицима првобитне акумулације. Гилхански хатишериф из 1839. године није донео ослобођење сељака од феудално-спахијских обавеза, већ је, напротив, погоршао њихов положај.²¹⁰

Због крајње неуређених обавеза у аграру и великих зулума, сељаци емигрирају или се дижу на устанке.²¹¹ У сваком случају, шаљу жалбе српској влади и траже заштиту од ње. Још 1840. године кнезу Михаилу је, на пример, била упућена једна „жалба от град Лесковац и от сва села лесковачка...“ у којој се преклиње српски кнез да помогне тешко притиснуте Србе у Турској („... великому государу нашем светлосрпском покровитељу... ваша рука светла дугачка да биде, ваша крила и нас да покрију, ако знате Бога... турске муке нама одолеше, веће више не можемо трпети турски зулум! робје доста бесмо, турски зулум не можемо више трпети...“)²¹² Сличне молбе долазе и из вучитрнског краја, из Понишавља, из Загорја, али их има и из Новопазарског, Пећког, Приштинског, Призренског и Врањског пашалука. Колико је било зулума од стране турске власти, лепо се видело по томе што су још те исте године, 1840, чак долазили неки народни представници француском конзулу у Београд и тражили заштиту од европске дипломатије. Међу њима се посебно истицао Марко Аврамовић из Вучитрна, који је и француском и руском конзулу у Београду подносио тужбе српског народа из Приштинског пашалука.²¹³ Ови представници су чак помињали и могућност великог народног устанка против Турака на пројављеној територији Старе Србије.

Типичан пример великог антифеудалног устанка био је велики народни покрет у Нишкој, Пиротској, Прокупачкој, Лесковачкој, Врањској, Берковачкој и Белоградичкој нахији априла 1841. године.²¹⁴ Овај устанак је био кратког века, али катастрофалан по сељачко становништво побуњених крајева услед веома драстичних поступака турске оружане силе и башибозучких одреда. У Србији је тада на власти био кнез Михаило, који је српским пограничним властима наредио да до крајњих граница политичких могућности прихвате избеглице из Турске, као и њихову имовину. Тако је за кратко време у Србију пребегло

преко 10.000 људи са око 40.000 оваца и коза и близу 6.000 говеда.²¹⁵ Упркос оштрим турским захтевима за предају „бегунаца“, српска влада је избеглицама дала азил и тек после политичких преговора са Портом, када је била дата амнестија, велики део њихов вратио се на похарана и попаљена села. (Само у Нишкој нахији преко сто села, у Лесковачкој осамдесет и осам итд.) Но услед нестабилности правног положаја хришћана, у Србију пребегавали нове хиљаде људи из приштинско-вучитрнског краја, из села из долине Јужне Мораве и Понишавља, из Загорја, Знепоља и Ђустендилског Крајишта, где је положај сељака био сведен на ниво аграрног роба. Мањих пребегавача има и из Македоније, а нису ретка емигрирања ни из Босне и Херцеговине.²¹⁶ (Један такав случај десио се априла 1844. године када су из Тетовског пашалука пребегли у Србију: Тома Илић, Арсеније Крсманов, Јеремија Максимовић, Живко Микић, Димитрије Симић и Михајло Илић — сви из села Борова Глава, затим Андрија Микић и Јован Н. из Лешка, за које се каже да су „... од нападенија и превеликог зулума и сада непрестано свирепствујући Турака...“²¹⁷ морали пребећи у Србију, и да су ту затражили земљу за насељавање.) Србија не стаје на пут пребегавачима из Турске, већ напротив, прихвата ове мигранте. То се продужило и по паду кнеза Михаила 1842. године, од када се питање емиграције народа из Турске јаче повезује са национално-политичким програмом назначеним у „Начертанију“.

По „Начертанију“, један од главних услова за ликвидацију турске власти на Балканском полуострву, била је сарадња балканских народа. Бугаре и Арбанасе који тада још нису имали своје државе, требало је придобити против Турака-Османлија на бази признања њихових национално-етничких индивидуалитета и помагањем национално-ослободилачког покрета међу њима.

Што се тиче Бугара, настављен је претходни рад у том правцу из времена кнеза Милоша и Михаила, али са далеко већим интензитетом и обухватнијим методама везивања Бугара за Србију. Лично Илија Гарашанин одржавао је везу са представницима цариградских Бугара, који су онде већ прилично били организовали свој национално-политички и црквено-просветни, еманципациони покрет. У току 1840-их година, а нарочито после 1847 године, тајна политичка револуционарна организација Гарашанинова обухватала је преко својих повереника читаву западну Бугарску. „У Видинском пределу био је агент неки Хрисант... он је успео

да у свом пределу са доста успеха развије и „рашири“ акцију политичке пропаганде. У Видинском пашалуку Хрисант је поставио за начелника раковачког архимандрита Јосифа Јоакимовића, који је народ у овом пашалуку обавестио „о намеренију и предпријатију“ политичке пропаганде; у Лом-Паланачком кадилуку дужност начелника отправљао је Димитрије Поповић, угледни трговац из истоимене вароши; у Свиштову и његовој околини радио је у својству начелника Апостол Којиковић, трговац из исте вароши са још неким својим пријатељима; Јенча Тодоровић учитељ у свом родном месту, селу Лесковцу у трновском крају, био је одређен за начелника за Трновски пашалук. У Габрову је био начелник архимандрит манастира Габрова, а у Софији трговац Замфир Димитријевић „који са Србијом трговину води и као глава Бугара у реченом пашалуку исте за нашу ствар обрће . . .“²¹⁸ Српска влада је у то време послала већи број учитеља у вароши Бугарске а исто тако примила на школовање више десетина бугарских младића.²¹⁹ Осим тога, увећана је штампарско-издавачка делатност Бугара у Београду²²⁰ (још по „Начертанију“, Гарашанин је писао како „Србија мора за Бугарску нешто учинити, пошто љубав и помоћ мора бити взајмна“).

И са Арбанасима успостављене су добре везе, нарочито са Миридитима, најјачим племеном северноалбанских Гега. Миридитски главар Биб Дода ступио је у везу са српском владом преко католичког свештеника Карла Красног и 1846. године толико се било отишло далеко у српско-албанској политичкој сарадњи да је Биб Дода „изјавио да ће готов бити да сусделује с Миридитима у устанку за ослобођење па да Миридити имају своју аутономију и слободу вероисповести под српском владом“.²²¹ За сарадњу с Арбанасима око 1849. године био је придобијен и Скадарски бискуп Домазен, који је имао утицаја на северноалбанске Малисоре.

Велико интересовање српска влада, пред крај прве половине XIX века, показивала је за прилике у Босни.²²² Она одржава добре везе са свештенством, трговцима и сеоским кнезовима православних Срба, а од 1843. године и са босанским фратрима, чији је велики утицај на католичко становништво био несумњив.²²³ Како су се, у то време, фрањевци упорно борили за очување аутономије „редодржаве“ у Босни против експонента Бечког двора, бискупа Р. Баршића, српска влада је — на молбу босанских фрањеваца — пружила знатну политичку, моралну и материјалну помоћ не само фрањевачкој депутацији у Цариграду

већ и њиховим самостанима у Босни.²²⁴ Већи број најпознатијих фрањеваца долазио је у Београд или одржавао писмене везе са представницима српске владе (Јосиф, Јукић, Балтић, Ф. Пашалић, М. Недић и други).²²⁵ Штавише, два бивша фрањевца из Босне, Тома Ковачевић и Стеван Верковић, ставили су се у службу српске владе и стали на чело заграничне спољнополитичке службе Србије у Турској: Т. Ковачевић као један од главних повереника Илије Гарашанина за организовање национално-политичког рада у западним југословенским покрајинама Турске,²²⁶ а Ст. Верковић као српски повереник за део средње Албаније, Стару Србију и Македонију.²²⁷ Интересантно је истаћи да је помоћник Илије Гарашанина у пословима националног рада у Турској Јован Мариновић био београдски ђак, иначе родом Босанац из Сарајева, што није било без значаја за успешно успостављање веза Босне са Србијом. Главни резултати, пак, тога рада били су везани за активност Т. Ковачевића, који је одлучно радио не само са представницима православаца и католика у Босни, већ је настојао да за политику Србије придобије и неке муслиманске прваке у Босни.²²⁸

Србија уставобранитељског периода одржавала је релативно добре везе и са разним крајевима у Македонији.²²⁹ Трговци Прилепа, Велеса и Штипа трговали су са Београдом, или преко Београда са аустријским пијацама. У Београду, они су у додиру са представницима политичког и културног живота Србије, и нарочито много користе школске књиге за потребе основне наставе у Македонији.²³⁰ До 1850. године Скопљанска црквено-шолска општина води службену преписку са министарством просвете у Београду,²³¹ а манастири св. Јована Бигорског, св. Пречисте код Кичева, затим Лешак код Тетова и Трескавац код Прилепа преко Београдске митрополије подмирују црквене потребе својих храмова. Скопљански учитељ Јордан Х. Константинов(ић) Џинот, иначе Велешанац, почев од 1848. године, када је први пут посетио Београд, одржава присне везе не само са Министарством просвете Србије него и са Друштвом србске словесности, за које скупља повеље, србуље, стари новац.²³² Изгледа за сигурно да је у Македонији 1846. године била вршена припрема за један устанак, за који је била заинтересована и српска влада.²³³

У Србији 1840-их година долази до занимљивог процеса интелектуалне сарадње међу високом интелигенцијом Срба и Хрвата у првом реду. Илирски покрет у Хрватској, у настојањима да елиминира туђински, немачко-мађарски утицај у политици,

друштву и култури хрватског народа, тражио је подршку пре свега код Срба у Србији. Видан знак сарадње између Загреба и Београда огледао се у честим посетама угледних Илира Србији — међу њима је био Љ. Гај — и помоћи српске владе књижевним и културно-националним потребама хрватске интелигенције. С друге стране, у књижевној продукцији илирских писаца из Хрватске налази се доста прозних састава и песама са мотивима из српске средњовековне и новије историје (поред осталог опевали су се и догађаји од косовског боја па до борбе српских устаника под Карађорђем).²³⁴

У Београду је 1844. године био основан Тајни демократски панславистички клуб, који је, поред осталих Југословена и Словена, имао и чланове из Хрватске. Интересантан је био састав тога друштва: Словак Јанко Шафарик, Чех Фрањо Зах, Стеван Хркаловић „Сербљин родом и законом“ из Оточца, Паја Чавловић Хрват из Воловја у срезу Јастребарском, Тома Ковачевић из Босне, Милош Поповић из Војводине, Милан Давидовић из Србије, Дубровчанин Матија Бан.²³⁵ Нешто касније и: Исидор Стојановић и Милош Теодоровић из Војводине, фрањевци Филип Пашалић и Стјепан Марјановић, Србин Миливоје Блазнавац и Бугари: Константин Ранос и архимандрити Неофит (Рилски?), Иларион (Макариополски) и Николај.²³⁶

У Београду је 1844/45. године штампан о трошку српске владе илирски часопис „Бранислав“, који је због својих патриотских (југословенских) идеја био строго забрањен од аустријских власти, па се илегално уносио у Хрватску и друге крајеве под Аустријом.

Интересантно је да је српска влада 1840-их година, и касније, одржавала везе и са једним кругом јавних, књижевних и научних људи који су заступали идеју чвршће сарадње хрватског и српског народа, као што су били: Игњат Ал. Брлић из Славонског Брода,²³⁷ Имбро Игњатијевић Ткалац²³⁸ из Карловца, Матија Мажуранић из Новог Винодолског,²³⁹ Стјепан Марјановић,²⁴⁰ Јосиф Панчић²⁴¹ из Брибира и други.

Од војвођанских Срба који су дошли до изражаја у јавном и културном животу Србије у време уставобранитеља, посебно се истичу својом делатношћу: Јован Хацић као писац Грађанског законика Србије (1844. г.), Јован Стерија Поповић, Димитрије Матић као професор Лицеја, Јован Гавриловић, Исидор Стојановић, Јован Стејић књижевник и главни секретар Совјета, митрополит београдски и „целе Србије“ Пе-

тар Јовановић, Атанасије Николић, сликар Димитрије Аврамовић и други.

Најзад, значајне су биле и политичке и културне везе које је Србија одржавала са Црном Гором, полазећи пре свега од основа које су у том погледу биле створене у претходним периодима: за време првог устанка и кнеза Милоша. Осим Србије, Црна Гора је тада била једина слободна држава јужнословенских народа на Балканском полуострву. Отуда је сарадња двеју српских држава била од огромног значаја за процес ослобођења наших етничких територија од турске власти.²⁴² Владика Петар Петровић Његош, који је био на челу Црне Горе до 1851. године, својом широком политиком сарадње и јасном националном политиком у погледу односа према Турској, са своје стране допринео је да настојања из Србије донесу и практичне резултате. Неке од ових резултата објавио је добар познавалац нашег XIX века Љ. Дурковић у књизи: *Србијанско-црногорска сарадња (1830—1851)*.²⁴³

Ако се погледа на полувековни период спољне и националне политике Кнежевине Србије — од првог устанка па до средине XIX века — онда се, чини нам се, могу извући неки позитивни закључци. Ту би најпре спадала оцена о широкој концепцији сарадње са свим крајевима и народима Балканског полуострва, у првом реду са Јужним Словенима у Турској и у Аустрији. Та концепција била је у складу са прогресивним национално-ослободилачким покретима на Балкану, који су тежили за политичким и друштвеним ослобођењем милионских маса народа, у првом реду од власти Турске Царевине. Прихватајући ову концепцију, а имајући у виду и повољнији међународно-политички положај Србије, шири слојеви балканских народа потпомогали су са своје стране напоре српске владе, сарађујући са њом и на политичком и на културном плану. Србија и Београд спонтано постају средиште куда се упућују молбе за помоћ и одакле се очекује ослобођење од турске, па већ и од аустријске власти. Најзад, оно што је из Београда и Србије чињено за помагање еманципационих процеса балканских народа, потврђује да је народ Кнежевине Србије био кадар да тековине свога ослобођења обогати лепим садржајем друштвено-економског, политичког и културног развоја и да тако постане национално-културно средиште целог српског народа. Београд су с правом не само домаћи људи већ и многи странци сматрали центром ослободилачког процеса који се, са све више снаге, почео осећати на целом Балканском полуострву. Том процесу је ис-

торија ослобођења Србије давала добар пример и добру перспективу. Разуме се да ослободилачки покрети балканских народа нису зависили само од унутрашњих снага сваког балканског народа, у посебном смислу, нити од подршке која им је давана из Србије, већ и од међународне ситуације и става влада великих европских сила, које у XIX веку нису биле нарочито склоне да на рушевинама Османског Царства израсту слободне и независне националне државе балканских народа. Али, основна карактеристика историје балканских народа

тога времена била је управо у томе што су они путем међусобне сарадње покушавали да свој проблем наметну изнад интереса Великих сила у Турској, да га стално актуелизирају и да га када буде постављен, почну решавати у повољнијим међународним политичко-дипломатским констелацијама. Србија, чији је центар био Београд, својом политиком сарадње са балканским народима тај процес је убржавала, држала га отвореним и актуелним и својом подршком доприносила да унутрашње снаге тог процеса непрестано буду у порасту.

НАПОМЕНЕ

¹ Леополд Ранке, *Српска револуција* (Die Serbische Revolution. Hamburg 1829) Београд 1965, 110, 113 — Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*. Београд 1904, 2. — Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, II. Београд 1912, 353—355. — Мирослав Ђорђевић, *Политичка историја Србије XIX и XX века*, I (1804—1813). Београд 1956, 6. — Васо Чубриловић, *У чему је суштина и каква је историјска и културна улога Првог српског устанка 1804*. Југословенски историјски часопис, 3. Београд 1963, 12.

² Васо Чубриловић, *Босанско Подриње и Први српски устанак*. Зборник у славу Филипа Вишњића. Београд 1935, 115—120. — Сергије Димитријевић, *Стреља, Лесковчани у Првом српском устанку*. Лесковац 1954. — Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак и Лесковачки крај*. Лесковачки зборник, II. Лесковац 1962, 9—23. — Светислав Петровић, *Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка*. Наше стварање (сепарат). Лесковац 1955. — В. Стојанчевић, *Око учешћа Пироћанаца у Првом српском устанку 1805. године*. Пиротски зборник, 1. Пирот 1968, 17—23.

³ И. Ј. Кумануди, *Односи Кара-Ђорђеви и Милошеви са Грцима*. Београд 1907, 5—21.

⁴ О овоме спремамо посебан рад.

⁵ »Nach neueren Berichten haben sich auch die Albanier, welche grösstentheils der katholischen Religion zugethan sind, mit den Montenegroinischen Insurgenten vereinigt, um gleich jenen sich des Jochs der Türkischen Hoheit zu entlasten.« Grätzen Zeitung, № 64, od 21. IV. 1804.

⁶ Видети: В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*. Београд 1939.

⁷ Љубомир Дурковић Јакшић, *Учешће Црне Горе, Српског Приморја, Брда и Херцеговине у Карађорђевоу устанку*. Стопедесето-годишњица устанка у Србији (из Гласника

Српске православне цркве). Београд 1954, 50—55.

⁸ Аврам Поповић, *Устанак у Горњем Ибру и по Копаннику од 1806—1813 године*. Годишњица Николе Чупића, XXVII. Београд 1908, 229—256. — Андра Гавриловић, *Два прилога историји ослобођења Србије: Сеча кнезова. Српски упад у Топлицу и Лаб 1806*. Годишњица Н.Ч., XXII. Београд 1903, 91—114.

⁹ Grätzer Zeitung за 1804. годину. № 80, од 19.V (По извештајима из Задра од 1. маја т.г.). — О походу Ибрахим паше на Клименте, Пипере и Куче: Михаило Гавриловић, *Исписи из Париских архива*. Београд 1904, 22, (по извештајима из Дубровника, од 24. IX. 1805. г.).

¹⁰ До разоружања хришћана у Сереском крају у пролеће 1806. г., на пример, дошло је због бојазни од могућности повезивања тамошњег становништва са српским устаницима. Мих. Гавриловић, нав. д., 48 (»... Les Grecs à Sérès et dans nos voisinages (тј. око Солуна), ont été désarmés... Il est certain, que les Turcs sont très courroucés contre les Grecs, par rapport à leurs intelligences avec les Serviens. Je ne serai pas surpris qu'il n'arrivât quelque catastrophe cruelle à cette nation...«)

¹¹ В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*. Историски Гласник, 1—2. Београд 1954, 121—147.

¹² Мил. Вукићевић, нав. д., 509—511.

¹³ В. Стојанчевић, *Први српски устанак и јужнословенске земље*. Историски Преглед, 1. Београд 1954, 7—16.

¹⁴ Упоредити, на пример: В. Стојанчевић, *Јужнословенски добровољци у борбама за ослобођење Београда 1806. године*. Политика, од 29. јула 1957, стр. 5.

¹⁵ В. Стојанчевић, *Становништво Србије за време Првог устанка*. Историјски Гласник, 3—4. Београд 1955, 41—58.

- ¹⁶ Упоредити две обимне књиге грађе: Грађа из Земунских архива за историју Првог српског устанка, I (1804—1808), II (1809). Београд 1955, 1961. — Много архивских докумената има и у књизи: Славко Гавриловић, *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804—1815*. Сремски Карловци 1965.
- ¹⁷ Нарочито је велики утицај био војвођанских Срба и то на разне послове државне администрације и спољне политике, посебно на школство и просвету.
- ¹⁸ Видети на пример, *Grätzer Zeitung* за 1804, № 105, од 2. јула (Уопште о томе доста података у разним збиркама службене француске, аустријске и руске грађе, затим и турске).
- ¹⁹ Упоредити: Мил. Вукићевић, нав. д., 4—5 („... има предања међу Арбанасима у Метохији и међу српским племенима у Брдима у којима се казује како су Карађорђеви стари становали сад у овом сад у оном месту тако, да је тешко доћи до истине, које је место заиста колевка предака Великога Војда...“), или, нав. д., 7 („... и данас међу Арбанасима у Брдима постоје песме о Карађорђу које они радо певају...“).
- ²⁰ Боривој Ж. Милојевић, *Наш народ и његова предања у Јужној Македонији*. Братство, XV. Београд 1921, 254.
- ²¹ Риста Николић, *Крајиште и Власина*. Насеља српских земаља, VIII. Београд 1912, 235 („... је од особитог значаја веровање у овој области — Радомирско Крајиште — да је Краљ Петар пореклом из Дикање, које је северно од Дупнице...“).
- ²² »On fait circuler des chansons martiales en langue slave qui, suivant l'usage de ces nations, louent les hauts faits de Cerni Georges, le dépeignant comme héros libérateur des Chrétiens. Les drapeaux portent une inscription slave...« Мих. Гавриловић, нав. д., 12. — „Један свештеник из Приједора, у Босанској Крајини, пише 1806.: „Трпељиво сам подносио турски јарам, као и сви православни, надајући се да Карађорђе и нас ослободи и под своје покровитељство прими“. Јово Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805—6 и бој на Мишару*. Београд 1927, 72.
- ²³ Алекса Ивић, *Списи Бечких архива о Првом српском устанку*, (1808). Суботица 1939, 93.
- ²⁴ Видети: Д. С. Чохаџић, *Рашид-беја Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*. Споменик Српске краљевске академије, XXIII. Београд 1894, 12.
- ²⁵ Видети: Турски документи за Македонската историја 1803—1808, II. Скопје 1953, 98—99, 101—103, 107—109.
- ²⁶ В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској*, 130, 131, 133—136.
- ²⁷ А. Ивић, нав. д., 144, 221, 240, 314.
- ²⁸ Бариша Крекић, *Дубровачке вести о Првом српском устанку*. Историјски Гласник, 1—2, 1954, 209—223.
- ²⁹ Гаврило Ковачевић, *Песн о случајном возмушченију в Србији прикључившемсја и о изображенију дјел Сербијанов...* (По Вуковом правопису). Земун 1804.
- ³⁰ Превод стиховане хронике о Српском устанку Трандафила Дуке, са грчког језика, донео је Светомир Николајевић: Једна грчка песмарица о Српском устанку 1804 године... Годишњица Николе Чупића, V. Београд 1883, 285—309. — Упоредити: Ст. Новаковић, *Устанак на дахије 1804*. Београд 1904, 18.
- ³¹ *Песна на инсурекцију Сербијанов*. Венеција 1804. (поднаслов песме посвећен је „Србији и храбрим јеја витезовом и чадом и Богопомагајемому их војеводи Господину Георгију Петровичу посвећена“). — Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*. Београд 1921, 78. — Сабрана дела Доситеја Обрадовића, III. Београд 1961, 17—19 (у редакцији Боривоја Маринковића).
- ³² *Српске народне пјесме*, IV (Четврто државно издање). Београд 1932, 133.
- ³³ Видети: Ј. Скерлић, нав. д., 145. — Упоредити: Павле Поповић, *Српска драма у XIX веку*. Расправе и Чланци (изд. СКЗ). Београд 1939, 162 (Вујић је драму приказивао још 1813. г.).
- ³⁴ Видети: Боривоје Дробњаковић, *Становништво у Србији за време Првог устанка*. Географски лик Србије у доба Првог устанка. Београд 1954, 36—52. — Видосава Николић, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19 веку*. Лесковачки зборник, II. Лесковац 1962, 30—42. — В. Стојанчевић, *Становништво Србије*, 41 и д.
- ³⁵ Љ. Јовановић, *О Српском устанку*. Стогодишњица Српског устанка. Београд 1904, 18—19.
- ³⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*. Београд 1888.
- ³⁷ Ст. Новаковић, *Васкрс државе српске*, 57. — Радослав Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*. Београд 1954, 234.
- ³⁸ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 269.
- ³⁹ Ст. Новаковић, *Ичков мир*. Глас Српске краљевске академије, LXVI. Београд 1903, 29 и д.
- ⁴⁰ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 796 у нап. 2.
- ⁴¹ Нав. д., 151—153.
- ⁴² *Причања савременика о Првом српском устанку* (у редакцији Живана Сечанског) Београд 1954, 202.
- ⁴³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 103.
- ⁴⁴ Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја Српског устанка*, II. Београд 1899, 656.
- ⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 164. — Видети његову биографију код: Милован Ристић, Стефан Живковић Нишлија. Београд 1956.
- ⁴⁶ Владимир Ђоровић, *Историја Југославије*. Београд 1933, 441.
- ⁴⁷ Милован Ристић, Симеон Орловић Србин *Личанин, политичар из доба владике Петра I и Карађорђа*. Историски часопис, VIII. Београд 1959, 108.
- ⁴⁸ Сима Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од почетка 1813 до конца 1815*. Београд 1888, 513.
- ⁴⁹ Мил. Вукићевић, *Карађорђе*, 439—440. — Упоредити: В. Стојанчевић, *Јужнословенски добровољци у борбама за ослобођење Београда*.

⁵⁰ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 528—529. — Видети и: М. Ђ. Милићевић, *Причања Петра Јокића о догађајима и људима из Првог српског устанка*. Споменик СКА, XIV. Београд 1891, 44. — (Љубомир Стојановић) *Вукова Преписка*, VI. Београд 1912, 445—447. — Вук Караџић, *Скупљени историјски и етнографски списи*. Београд 1898, 254.

⁵¹ Исидор Стојановић, *Деловодни Протокол Кара-Ђорђа Петровића*... Београд 1848, № 743.

⁵² Ј. Арсенијевић Баталака, нав. д., 216. — Њих помиње и Деловодни Протокол Кара-Ђорђа Петровића... № 293, (Ристу Исајловића)

⁵³ Нав. д., № 682, 797.

⁵⁴ Нав. д., № 835.

⁵⁵ Св. Петровић, *Понишавље и суседни крајеви*, 6

⁵⁶ Рад. Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, 100.

⁵⁷ Рад. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*. Необјављена грађа. Београд 1954, 38—39.

⁵⁸ Нав. д., 60—61.

⁵⁹ Нав. д., 72—73.

⁶⁰ Деловодни протокол Кара-Ђорђа, № 712, 713.

⁶¹ Рад. Перовић, *Прилози за историју*, 132 у нап. 30; 125 у нап. 21.

⁶² Ј. Арсенијевић Баталака, нав. д., 58—59; 141.

⁶³ Мил. Вукићевић, нав. д., 210—218.

⁶⁴ Љ. Дурковић, нав. д., 53.

⁶⁵ Ј. Арсенијевић Баталака, нав. д., 236.

⁶⁶ Мил. Вукићевић, нав. д., 355—366.

⁶⁷ Упоредити: В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској*, 130—131.

⁶⁸ Мил. Вукићевић, нав. д., 512.

⁶⁹ Упоредити: А. Ивић, нав. д., IV. Суботица 1938, 482, 496, 512 и д.

⁷⁰ Нав. д., 327, 353.

⁷¹ Мил. Вукићевић, нав. д., 501. — В. Стојанчевић, *Први српски устанак и Лесковачки крај*, 16.

⁷² Мих. Гавриловић, нав. д., 142—143.

⁷³ Драгољуб К. Јовановић, *Црна Река*. Гласник Српског ученог друштва, 54. Београд 1883, 239—240. — Рад. Перовић, *Прилози за историју*, 39.

⁷⁴ Видети: Арпад Лебл, *Схватања Бењамина Калаија о Првом српском устанку*. Зборник Матице српске за Друштвене науке, 7. Нови Сад 1954, 96—97.

⁷⁵ Славко Гавриловић, *Селачки покрет у Срему у доба Првог српског устанка*. Зборник М. С. 7, 11.

⁷⁶ Нав. д., 11, 13—14.

⁷⁷ Нав. д., 27, 34.

⁷⁸ Осим документације у Ивићевим Списима из Бечких архива, књ. IV, грађу о Тицановој буни дао је: Живан Сечански, *Грађа о Тицановој буни у Срему 1807 године*. (Издање: Грађа Историјског института, књ. 5). Београд 1952. — Много докумената о овој буни има и код: Сл. Гавриловић, *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом*.

⁷⁹ А. Ивић, нав. д., V, 702—755 и д.

⁸⁰ В. Ђоровић, *Историја Југославије*, 433.

⁸¹ А. Ивић, нав. д., IV, 328—329; 357—358; 390—391, 558.

⁸² Нав. д., V, 121, 192.

⁸³ О томе доста грађе може се наћи у поменутиим збиркама А. Ивића, Сл. Гавриловића и грађе из Земунских архива.

⁸⁴ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. год.*, I. Београд 1901, 69.

⁸⁵ *Мемоари Проте Матеје Ненадовића*. Целокупна дела. Београд (изд. Српски писци), 98.

⁸⁶ Прота Стеван Димитријевић, *Стевана Стратимировића митрополита Карловачког план за ослобођење српског народа* (Прештампано из „Богословља“). Београд 1926.

Видети: В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 16.

⁸⁷ Нав. д., 16—17.

⁸⁸ Мита Петровић, нав. д., 81.

⁸⁹ Ј. Арсенијевић Баталака, нав. д., 230.

⁹⁰ Радослав Перовић, *Из архиве Хаџи Јануша* (1809—1819). Годишњица Н.Ч., XLVII. Београд 1938, 295—319.

⁹¹ В. Чубриловић, нав. д., 28—29.

⁹² В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској*, 137—139.

⁹³ Вук Караџић, *Скупљени историјски и етнографски списи*, 79. — Ј. Арсенијевић Баталака, нав. д., 775. — Видети картографски приказ освајања српске устаничке војске: Реља Новаковић, Гавро Шкриванић и В. Стојанчевић, *Школски историјски атлас*. Београд 1965, 38.

⁹⁴ Љ. Дурковић, нав. д., 53.

⁹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Карађорђе у говору и твору*. Београд, 81. — Рад. Перовић, *Прилози за историју*, 37.

⁹⁶ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 705. — Рад. Перовић, *Грађа за историју*, 129—130.

⁹⁷ Љ. Дурковић, нав. д., 54.

⁹⁸ Н. Ф. Дубровин-Медаковић, *Устанак Србски од 1806—1810 године*. Нови Сад 1866, 228. — В. Стојанчевић, *Становништво Србије*, 48.

⁹⁹ Лазар Арсенијевић Баталака, нав. д., 556.

¹⁰⁰ А. Ивић, нав. д., VI, 156.

¹⁰¹ Нав. д., 311.

¹⁰² Деловодни протокол Кара-Ђорђа, Регистар, стр. 81 у нап.

¹⁰³ Нав. д., № 751, 767, 1674, 1679.

¹⁰⁴ Вук Караџић, *Скупљени историјски и етнографски списи*, 208.

¹⁰⁵ »... und die hier befindlichen (aus Juden, Griechen, Zinzaren, Raizen und Türken bestehend) tiefer ins Land sich begeben müssen«. *Grätzer Zeitung* 1804, № 126, од 7. VIII.

¹⁰⁶ Подаци су узети из једног Протокола о избеглицама из Београда 1813. године, начињеног у Земуну. Овај Протокол ћемо објавити на другом месту.

¹⁰⁷ О именима неких Београђана, њих 15 на броју, који су се после пропасти Устанка, 1815. г., затекли у Руми, видети: Сл. Гавриловић, *Грађа о Срему*, 488—489.

¹⁰⁸ Алекса Ивић, *Између Првог и Другог српског устанка*, Загреб 1917, 24.

- ¹⁰⁹ Нав. м.
- ¹¹⁰ Нав. д., 25.
- ¹¹¹ Видети: Ј. Арсенијевић Баталака, нав. д., 870.
- ¹¹² А Ивић, нав. д., 24.
- ¹¹³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 603.
- ¹¹⁴ Андра Гавриловић, *Београдска Велика школа 1808—1813*. Београд 1902, 75—76.
- ¹¹⁵ Нав. д., 78.
- ¹¹⁶ Нав. д., 78—79.
- ¹¹⁷ Нав. д., 79.
- ¹¹⁸ Ваљало би, исцрпније и потпуније, обрадити питање боравка досељеника у Србији Првог устанка, нарочито када буду биле објављене све преостале књиге Ивићевих Списа Бечких архива и трећа књига Грађе из Земунских архива.
- ¹¹⁹ Сима Милутиновић, *Историја Србије*, 192.
- ¹²⁰ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 321. — О Брањској емиграцији у Србији, упоредити: Видосава Николић, *Исељавање Брањанаца ван матице у прошлости и данас*. Лесковачки зборник, III. Лесковац 1963, 86—98; 115
- ¹²¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 1—2
- ¹²² Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, I. Београд 1908, 201 у нап. 523
- ¹²³ Вук Караџић, нав. д., 155.
- ¹²⁴ „Доста одиме, доста шетаме,
Доста одиме пушта Шумадија,
Доста гинеме црни сиромаси,
Зави барјак ти Милош војвода.
Нашите жени црни кукавици,
Нашите мајки црне крпе носат,
Нашите таткови небричени одат,
.....
Доста шетаме рамна Шумадија...“
Стефанъ И. Верковић, *Народне песме Македонски Бугара*. Београд 1860, 353—354.
- ¹²⁵ М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*. Споменик СКА, XXI. Београд 1893, 14.
- ¹²⁶ Мих. Гавриловић, нав. д., II, 1909, 448.
- ¹²⁷ Мих. Гавриловић, *Милош Обреновић*, III. Београд 1912, 523.
- ¹²⁸ Нав. д., 93
- ¹²⁹ Нав. д., 335 у нап. 2.
- ¹³⁰ Нав. д., II. Београд 1908, 27.
- ¹³¹ (Станоја Станојевића) *Народна Енциклопедија*, II, 159. — Опширнију биографију Јовановићеву дао је, у новије време: Павле Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића првог српског литографа*. Београд 1962. Видети: Љубомир Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*. Годишњак Музеја града Београда, III. Београд 1956, 385—415.
- ¹³² Мих. Гавриловић, нав. д., III, 500.
- ¹³³ Мита Петровић, нав. д., 821—822
- ¹³⁴ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*. Београд 1966, 317—383.
- ¹³⁵ Обиље података у књизи: Тих. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша*. Београд 1926.
- ¹³⁶ Део ових досељавања пропратили смо у раду: В. Стојанчевић, *Косовско-Полимске миграције у Србију кнеза Милоша*. Гласник Етнографског института, IX—X. Београд 1961, 179—198.
- ¹³⁷ В. Стојанчевић, *Прилози за познавање порекла становништва Источне Србије*. Грађа Историјског института, књ. 8. Београд 1956, 169—173. — В. Стојанчевић, *Миграције из Бугарске у Србију за време владе кнеза Милоша*. Гласник Етногр. Инст., VIII. Београд 1959, 61—79.
- ¹³⁸ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и колонизација Србије*. Историски Преглед, 1. Београд 1954, 31—37.
- ¹³⁹ В. Стојанчевић, *Кнез Милош Обреновић и проблем балканских миграција у Србију после Другог устанка*. Зборник Музеја Историјског Србије, 5. Београд 1968, 23—38.
- ¹⁴⁰ Упоредити: Тих. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за еснафе у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*. Београд 1925. — Бранко Перуничкић, *Београдски Суд 1819—1839*. Београд 1964.
- ¹⁴¹ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Србијанско-Црногорска сарадња (1830—1851)* Београд 1957, 190—225. — Ђорђевић-Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*. Титоград 1962, 129—153.
- ¹⁴² Никола Шкерковић, *Из односа Црне Горе и Србије — Пресељавање Црногораца у Србију*. Историјски Записи, 1—2. Цетиње 1956, 296—303.
- ¹⁴³ Уопште о миграционим покретима из Турске, Влашке и Аустрије у Србију између 1815 и 1839. године, видети одличну студију: Тих. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Становништво — Насеља*. Београд 1924, 54—59; 59—76 и д.
- ¹⁴⁴ Б. Перуничкић, нав. д., 477—478.
- ¹⁴⁵ Нав. д., 707—710.
- ¹⁴⁶ Тих. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији*, 518—530.
- ¹⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 680.
- ¹⁴⁸ Нав. д., 589.
- ¹⁴⁹ Нав. д., 46.
- ¹⁵⁰ Нав. д., 588.
- ¹⁵¹ Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд 1957, 283.
- ¹⁵² М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 431.
- ¹⁵³ Р. Марковић, нав. д., 284.
- ¹⁵⁴ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, 826.
- ¹⁵⁵ Р. Марковић, нав. д., 272.
- ¹⁵⁶ Нав. д., 273.
- ¹⁵⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. д., 98.
- ¹⁵⁸ Р. Марковић, нав. д., 286.
- ¹⁵⁹ М. Ђ. Милићевић, нав. д., 332.
- ¹⁶⁰ Р. Марковић, нав. д., 288 у нап. 151.
- ¹⁶¹ Нав. м.
- ¹⁶² Тих. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике од 1815 до 1839 године*. Београд 1922, 204—211. — Упоредити: Др Војислав Михаиловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860*. Београд 1961, 434—435.
- ¹⁶³ Видети: Мита Петровић, нав. д., 839—866.
- ¹⁶⁴ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 305—306.
- ¹⁶⁵ Мита Петровић, нав. д., 845.
- ¹⁶⁶ Упоредити: Тих. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике*, 137.

- ¹⁶⁷ Димитрија Давидовића Забавник за 1833 годину. Београд 1833. У Додатку.
- ¹⁶⁸ Нав. д., за 1836; претплатници из Крајове „у Малој Валахији“.
- ¹⁶⁹ Даница. Забавник за годину 1827. Издао Вук Стеф. Караџић. Беч 1827, 153.
- ¹⁷⁰ Даница за 1828. Беч 1828, 251—252.
- ¹⁷¹ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић*, 306.
- ¹⁷² В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1827—1839 године*. Зборник Историјског музеја Србије, 6. Београд 1969.
- ¹⁷³ Ст. Новаковић, *Србија у години 1834. Писма грофа Боа-ле-Конта министру иностраних дела у Паризу о стању у Србији*. Споменик XXIV. Београд 1894, 39.
- ¹⁷⁴ Чедомир Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији г. 1837*. Споменик XVII. Београд 1892, 73.
- ¹⁷⁵ Нав. д., 80.
- ¹⁷⁶ Ami Boué, *Die Europäische Türkei*, II. Wien 1889, 173.
- ¹⁷⁷ Бартоломеа Куниберта, *Српки устанак и прва владавина Милоша Обреновића*. Београд 1901, 569.
- ¹⁷⁸ Мих. Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, 422—424; 453—456.
- ¹⁷⁹ Васиљ Поповић, *Источно Питање*. Београд 1928, 116. — Исти, *Метернихова политика на Балском истоку*. Београд 1931, 131.
- ¹⁸⁰ В. Стојанчевић, *Народноослободилачки покрет у Нишком крају 1833 и 1834/5 год*. Историски часопис, V. Београд 1955, 434.
- ¹⁸¹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*. Београд 1884, 197—199; 209—210. — В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838*. Београд 1957, 190—194.
- ¹⁸² В. Стојанчевић, *Миграције из Бугарске у Србију*, 71.
- ¹⁸³ Нав. м.
- ¹⁸⁴ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија*, 189.
- ¹⁸⁵ Нав. д., 178, 182.
- ¹⁸⁶ В. Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша на питање ослобођења балканских народа*. Историски часопис, IX—X. Београд 1958, 350, 352—357.
- ¹⁸⁷ Божидар Ковачевић, *Српски удео у бугарској култури*. Београд 1940, 14—15.
- ¹⁸⁸ В. Стојанчевић, *Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша*. Прилог познавању штампарско-издавачке делатности Бугара у Србији (у штампима).
- ¹⁸⁹ Манџо Стојанов, *Българска възрожденска книжнина*, II. София 1957, 471—472.
- ¹⁹⁰ В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*. Историски Гласник, 4. Београд 1954, 84.
- ¹⁹¹ В. Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша*, 352 у нап.
- ¹⁹² Г. Баласчев, *Документи по сръбско-българскитѣ отношения прѣзъ 1830—1836. г*. Извѣстия на Историческото дружество въ София, I. 1905, 25—27.
- ¹⁹³ В. Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша*, 350.
- ¹⁹⁴ Слободан Јовановић, *Уставобранители и њихова влада*. Београд 1933, 3—6; 8—9.
- ¹⁹⁵ Радослав П. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*. Београд 1938, 127—136.
- ¹⁹⁶ Уопште доста грађе о привредним кретањима у Србији око половине 19. в., и касније, налази се у делу: Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији, I, II*. Београд 1954, 1958.
- ¹⁹⁷ Првош Сланкаменац, *Документи о првим школским законима у Србији...* Грађа Историјског Института, књ. 8, 103—119.
- ¹⁹⁸ Бранислав Миљковић, *Друштво Србске Словесности од 1841—1864 год*. Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века. Књиге Матице Српске, бр. 46. Нови Сад 1914, 30.
- ¹⁹⁹ Нав. д., 33.
- ²⁰⁰ Нав. д., 38—39.
- ²⁰¹ Нав. д., 42.
- ²⁰² Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*. Београд 1958, 202—207.
- ²⁰³ Драгослав Страњаковић, *Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844 год*. (Сепарат из Гласника Историјског друштва у Новом Саду). Сремски Карловци 1931, 14.
- ²⁰⁴ Нав. д., 21—24.
- ²⁰⁵ В. Стојанчевић, *Политика Србије према Албанији у 19. веку*. Прилог познавању српско-арбанашких веза пријатељства од 1844. до 1875. године. Зборник за друштвене науке Матице Српске, 49. Нови Сад 1968, 5—25.
- ²⁰⁶ В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској*, 65, 86—87. — В. Вучковић, *Кнез Милош и основна политичка мисао садржана у Гарашаниновом „Начертанију“*. Југословенска ревија за међународно право, 1 (сепарат) Београд 1957 (8—9).
- ²⁰⁷ Сретен Ј. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1882. г.)*. Београд 1950, 383.
- ²⁰⁸ Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Султана Махмуда II и Абдула Меџида*, Београд 1949, 33—97.
- ²⁰⁹ Видети: В. Стојанчевић, *Прилике у Босни и Херцеговини према извештајима аустријског конзула Д. Атанацковића 1844. г*. Историски Часопис, VIII. Београд 1959, 142—143.
- ²¹⁰ Упоредити: Васиљ Поповић, нав. д., 47 — О турској управи у јужнословенским земљама и о положају раје под турском влашћу око половине XIX века спремили смо посебан рад који ћемо објавити на другом месту.
- ²¹¹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 38—39.
- ²¹² Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до Светоандрејевске скупштине*, II. Београд 1870, 432—436 и д.
- ²¹³ В. Стојанчевић, *Место и улога Лесковчана и лесковачког краја у национално-ослободилачкој борби српског народа од Турака*. Лесковачки Зборник, VII. Лесковац 1967, 10—13.
- ²¹⁴ Ст. Романски, *Австријски документи по Нишкото българско възстание отъ 1841 година*. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XXVI. София 1912, 145—146.
- ²¹⁵ В. Поповић, нав. д., 69 у нап. 6.

- ²¹⁷ Гргур Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина*, I. (1839—1849) Београд 1950, 92.
- ²¹⁸ Д. Страњаковић, *Политичка пропаганда Србије*, 21.
- ²¹⁹ Илија Николић, *Бугарски просветитељ Најден Хаџи Јовановић у Србији*. Прилози за књижевност..., 1—2. Београд 1955, 74—84.
- ²²⁰ Д. Страњаковић, *Југословенски национални и државни програм*, 24.
- ²²¹ Исти, *Политичка пропаганда Србије у Југословенским земљама*, 5.
- ²²² Исти, *Влада уставобранитеља 1842—1853*. Београд 1932, 274—275. — Видети: Милорад Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844—1875)*. Годишњак Историјског Друштва Босне и Херцеговине, X. Сарајево 1959, 198—199.
- ²²³ Драгослав Страњаковић, *Босански Франјевци у Србији 1843 и 1844*. Правда (Ускршњи број) од 27—30. IV. 1940.
- ²²⁴ Илија Кеџмановић, *Баришићева афера, Прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX века*. Сарајево 1954, 62—99; видети и Прилоге, 147—178.
- ²²⁵ О једном савременом схватању о овоме, видети писмо Н. Дмитровића Вуку Караџићу, из Сплита, 25. IV. 1846. г.: *Вукова Преписка*, VII. Београд 1913, 563.
- ²²⁶ Д. Страњаковић, *Политичка пропаганда Србије*, 4, 6, 9.
- ²²⁷ Видети: Кирил Пенушлиски, *Почетните акције на српската политичка пропаганда во Македонија*. Гласник на Институтот за национална историја, III, 1. Скопје 1959, 197—216.
- ²²⁸ Д. Страњаковић, нав. д., *Југословенски национални и државни програм*, 25—26.
- ²²⁹ Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*. Београд 1928 (Има доста података о везама македонских крајева са Србијом, и то не само у просветно-школској материји).
- ²³⁰ Климент Џамбазовски, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX века*. Скопје 1960.
- ²³¹ Нав. д., 28 у нап. 57.
- ²³² Станоје Станојевић, *Историја српског народа*, I. Извори и историографија. Београд 1937, 13—14. — К. Џамбазовски, нав. д., 36—52 и д.
- ²³³ К. Џамбазовски, нав. д., 24 — Видети и: В. Стојанчевић, *Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима 1846. год.* Историјски Часопис, XIV—XV. Београд 1966, 119.
- ²³⁴ Било би вредно научне пажње када би се темељитије изучиле политичке и културно-књижевне везе између Србије и Хрватске око средине XIX века и изнели примери сарадње водећих људи науке и књижевности српског и хрватског народа. — О овоме видети неколико првих поглавља из дела: Виктор Новак, Вук и Хрвати. (ИН САНУ), Београд 1967.
- ²³⁵ Д. Страњаковић, *Србија, привлачно средиште Југословена (1844—1848)* (сепарат из Српског књижевног гласника, од I.XII. 1940). Београд 1940, 3, 5.
- Љ. Дурковић—Јакшић, *Бранислав*. Београд 1968, 40.
- ²³⁶ Д. Страњаковић, нав. д., 6—7.
- ²³⁷ Добро је уочио улогу И. Брлића у стварима босанске историје тога времена В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 94 у нап. 64. Видети и: Игњат Алојзије Брлић, *Писма сину Андрији Торквату 1836—1855*. Загреб 1942.
- ²³⁸ Видети занимљиву и опширну књигу: Имбро Игњатијевић Ткалац, *Успомене из младости у Хрватској* (редакција Јосипа Матасовића). Изд. СКЗ., I, II. Београд 1925, 1926.
- ²³⁹ Видети: Матија Мажуранић, *Поглед у Босну или кратки пут у ону Крајину учињен 1839—40*. Загреб 1842, X.
- ²⁴⁰ Упоредити: Радослав Перовић, *Београд за време Вучићеве буне*. Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842—43. Годишњак Музеја града Београда, II. Београд 1955, 181—204.
- ²⁴¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 497—498.
- ²⁴² О посредовању српске владе у измирењу Црногораца и Миридита: Петар Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*. Београд 1951, 296.
- ²⁴³ Издање Историјског института. Београд 1957.

RELATIONS POLITIQUES ET CULTURELLES DE LA SERBIE AVEC LES AUTRES PAYS ET PEUPLES YOUGOSLAVES ET DE LA PÉNINSULE BALKANIQUE AU COURS DE LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

Vladimir Stojančević

La crise générale du système turc d'Etat et économique depuis la fin du XVIIIe siècle a tout d'abord touché les peuples chrétiens et en particulier les masses paysannes de la Péninsule Balkanique. Cette situation a provoqué de puissantes migrations et l'émigration vers des pays

voisins de l'Europe et depuis le début du XIXe siècle vers la Serbie libérée aussi. Des émigrés et nouveaux venus viennent de presque toutes les régions de la Péninsule Balkanique. Au temps de la Première Insurrection Serbe (1804—1813) une bonne partie d'immigrés prend part à la

guerre contre les Turcs et certains se distinguent en tant que militaires, commandants, diplomates, constructeurs des fortifications. Il y eut des immigrants de l'Autriche de diverses professions, c'est parmi eux qu'on recrutait des fonctionnaires, instructeurs militaires et officiers. Il en était de même au moment de la Seconde Insurrection Serbe (1815) et le règne du prince Miloš (1815—1839). Pourtant, la Serbie de cette époque prêtait l'aide politique, matérielle et morale aux régions sous les Turcs, en particulier aux régions voisines. Le Prince Miloš en particulier protégeait par intermédiaire de ses diplomates et en corrompant les dignitaires à la Porte, la population des régions limitrophes, de même que l'administration d'Etat serbe soutenait activement les débuts du mouvement culturel et national Bulgare. Ces relations des peuples balkaniques avec la Serbie et l'influence de la politique de la Serbie sur les tendances d'émancipation des peuples des Balkans ont encore augmenté du temps des Défenseurs de la Constitution (Ustavobranitelji 1842—1858). La propagande politique et culturelle anti-turque s'étend aussi sur les Slavens catholiques de Bosnie et les Albanais musulmans et catholiques. Belgrade devient alors le centre de l'activité anti-turque publique et secrète dont le but, selon

le «Projet» (Načertanije) de Garašanin a été la libération des Balkans de l'occupation des Turcs. Des processus d'émancipation, tels que mouvement de libération nationale, s'étendent sur des régions de la Croatie et de Voïvodine en Autriche. Des exemples et des données précises sont cités dans cette étude.

Ainsi donc vers le milieu du XIXe siècle autour de la Serbie et de la capitale Belgrade se sont réunis des représentants progressistes du mouvement antiturc (et même anti-autrichien) de presque tous les peuples de Balkans. Cette situation nouvelle dans les relations entre l'Empire Turc et les peuples balkaniques a attiré aussi la diplomatie européenne et ses conceptions de la solution de ce problème. Presque tous les hommes politiques et diplomates européens qui ont étudié la Question d'Orient à l'époque ont confirmé la grande importance de la Serbie et de Belgrade pour les processus de la désintégration de l'Empire Turc et pour la promotion des mouvements de libération nationale des peuples balkaniques. C'est dans une grande mesure grâce à l'activité de la Serbie et de Belgrade que la Péninsule Balkanique devient un champ d'activité intéressant pour l'histoire de l'Europe durant la première moitié du XIXe siècle.